МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ ПІДЛІТКІВ

Виконала: студентка ІІ курсу,
групи 8.0533-з-2-дн
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Турчан Світлана Володимирівна
Керівник: Хаустова О.В., к.пед.н. доцент кафедри педагогіки та психології
освітньої діяльності
Рецензент: Остапенко Л.В., к. пед. н., менеджер «Space Запоріжжя»

Запоріжжя

2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
«____»_____2024 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Турчан Світлані Володимирівні

1. Тема роботи: Особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків

керівник роботи Хаустова О. В., кандидат педагогічних наук, доцент

затверджена наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 року № 1446-с

2. Термін подання студентом роботи: _____

3. Вихідні дані до роботи: аналіз психолого-педагогічної літератури, матеріали практик

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) теоретично проаналізувати поняття агресивності та її форми у психологічній літературі; визначити вікові та психологічні особливості підлітків, які впливають на їхню агресивну поведінку; дослідити чинники, що сприяють виникненню агресивної поведінки в підлітків; провести емпіричне дослідження особливостей прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків; розробити рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

5. Перелік графічного матеріалу: 4 рисунка та 3 таблиці з результатами дослідження.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Хаустова О.В., доцент		
Розділ 1	Хаустова О.В., доцент		
Розділ 2	Хаустова О.В., доцент		
Висновки	Хаустова О.В., доцент		

7. Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2024 р.	виконано
2	Робота над вступом	березень 2024 р.	виконано
3	Написання першого розділу	квітень-травень 2024 р.	виконано
4	Написання другого розділу	липень- червень 2024 р.	виконано
5	Написання висновків	серпень-вересень 2024 р.	виконано
6	Оформлення роботи	жовтень 2024 р.	виконано
7	Проходження нормоконтролю	листопад 2024 р.	виконано
8	Рецензування	січень 2025 р.	виконано
9	Захист	лютий 2025 р.	виконано

Студент _____ С.В. Турчан

Керівник роботи _____ О.В. Хаустова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ А.О. Неманежина

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 94 сторінки, 4 рисунка, 3 таблиці, 64 джерела, 1 додаток.

Мета: вивчити особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків, експериментально дослідити взаємозв'язок агресивності підлітків із особливостями їхніх міжособистісних стосунків та розробити рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Об'єкт: прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та чинники, що впливають на її прояв у міжособистісних стосунках.

Гіпотеза дослідження: прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків обумовлені низкою соціально-психологічних чинників, зокрема поєднанням індивідуальних особливостей особистості та соціальної підтримки, причому низький рівень підтримки та конфліктні стилі взаємодії корелюють із підвищеними проявами агресії.

Методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення наукових джерел; анкета соціальної підтримки для визначення впливу соціального середовища, тест Басса-Даркі для оцінки рівня та типів агресії, опитувальник Лірі для вивчення стилів взаємодії; кореляційний аналіз Пірсона.

Наукова новизна дослідження: розширено теоретичні уявлення про особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків; виявлено взаємозв'язок між рівнем агресивності підлітків, стилями міжособистісної взаємодії та рівнем соціальної підтримки; розроблено рекомендацій щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Галузь використання: заклади освіти.

АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, КОНФЛІКТ, МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ, ПРОФІЛАКТИКА.

SUMMARY

Turchan S. V. Peculiarities of Aggression in Adolescents' Interpersonal Relations.

The qualifying work consists of Iintroduction, 2 Chapters, Conclusion, References (64 items, 8 of foreign origin), 1 appendix. The qualifying work volume is 94 pages long, 77 of them – main text. There are 3 tables and 4 illustrations.

The relevance of the study is due to the increasing number of cases of aggressive behavior among adolescents, which creates serious risks for their emotional well-being, social adaptation and successful entry into adulthood. In modern realities, when society is experiencing deep social, economic and cultural transformations, relationships between adolescents are becoming even more tense. This is manifested in an increase in conflicts, manifestations of bullying, a decrease in tolerance and empathy. Such trends indicate the need for a more detailed analysis of the causes and factors of aggressive behavior.

The purpose of the study: to study the features of the manifestation of aggression in the interpersonal relationships of adolescents, to experimentally investigate the relationship between the aggressiveness of adolescents and the features of their interpersonal relationships and to develop recommendations for the prevention of aggressive behavior among adolescents.

The research tasks:

- theoretically analyze the concept of aggression and its forms in the psychological literature;
- identify the age and psychological characteristics of adolescents that influence their aggressive behavior;
- investigate the factors contributing to the emergence of aggressive behavior in adolescents;
- conduct an empirical study of the features of the manifestation of aggression in the interpersonal relationships of adolescents;

- develop recommendations for the prevention of aggressive behavior among adolescents.

Object of research: manifestations of aggression in the interpersonal relationships of adolescents.

Subject of the study: psychological features of the aggressive behavior of adolescents and factors influencing its manifestation in interpersonal relationships.

Chapter 1 “Theoretical aspects of the manifestation of aggressiveness in adolescents” The essence of the concept of aggression in psychology is revealed, the age and psychological characteristics of adolescent development and their influence on the manifestation of aggression are considered, factors contributing to the emergence of aggressive behavior in adolescents are highlighted, and interpersonal relationships of adolescents are defined as an environment for the formation of aggressiveness.

Part 2 “Empirical study of the features of the manifestation of aggression in the interpersonal relationships of adolescents” the organization and methodology of the study are disclosed, the results of the empirical study are provided, and recommendations are made for the prevention of aggressive behavior among adolescents.

Key words: aggression, aggressive behavior, adolescence, conflict, interpersonal interaction, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП……. 8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ…….....…… 12
1.1. Сутність поняття агресивності у психології……..…. 12
1.2. Вікові та психологічні особливості розвитку підлітків та їх вплив на прояв агресивності……. 28
1.3. Чинники, що сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків... 36
1.4. Міжособистісні стосунки підлітків як середовище формування агресивності…… 46
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ ПІДЛІТКІВ.…… 52
2.1. Організація та методика проведення дослідження……... 52
2.2. Результати емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків..……..... 58
2.3. Рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків…….……..…… 73
ВИСНОВКИ……..…….. 82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….…….. 85
ДОДАТОК……..……. 92

ВСТУП

Сучасне суспільство стикається з численними викликами, які впливають на емоційний і психологічний розвиток молодого покоління. Підлітковий вік є одним із найскладніших етапів формування особистості, коли відбуваються значні зміни у фізичному, емоційному та соціальному плані. Одним із проявів емоційної нестабільності в цьому віці є агресивна поведінка, яка може суттєво впливати на міжособистісні стосунки та соціальне функціонування підлітків.

Війна в Україні стала випробуванням для кожного члена суспільства, особливо для молоді, яка перебуває на етапі формування особистості. Підлітки, як одна з найбільш вразливих категорій населення, відчувають на собі значний психологічний тиск, спричинений складними умовами життя, втратою близьких, вимушеним переселенням, невизначеністю майбутнього. У таких обставинах агресивність стає одним із поширених способів реагування підлітка на стрес.

Агресивність як психологічне явище має багатоаспектний характер і визначається як індивідуальна риса особистості або як ситуативна реакція на зовнішні чи внутрішні подразники. У підлітковому віці прояви агресивності зумовлені як біологічними, так і соціальними чинниками, що підсилюються складністю взаємин у сімейному, шкільному та соціальному середовищі.

Війна не лише руйнує звичний спосіб життя, але й створює нові виклики для формування міжособистісних стосунків у підлітковому середовищі. Постійна напруга, відчуття небезпеки та відсутність стабільності можуть провокувати агресивність, яка спрямовується як на однолітків, так і на дорослих

Актуальність дослідження обумовлена зростанням кількості випадків агресивної поведінки серед підлітків, що створює серйозні ризики для їхнього емоційного добробуту, соціальної адаптації та успішного входження у доросле життя. У сучасних реаліях, коли суспільство переживає глибокі соціальні,

економічні й культурні трансформації, взаємини між підлітками стають ще більш напруженими. Це проявляється у збільшенні конфліктів, проявів булінгу, зниженні толерантності та емпатії. Такі тенденції вказують на необхідність більш детального аналізу причин і чинників агресивної поведінки.

Особливого значення дослідження набуває в умовах цифровізації суспільства, коли велика частина міжособистісної взаємодії підлітків відбувається у віртуальному просторі. Соціальні мережі, онлайн-ігри та інші цифрові платформи можуть як сприяти розвитку комунікаційних навичок, так і провокувати агресивну поведінку. Цифрове середовище створює нові виклики для психологів і педагогів, оскільки прояви агресії часто набувають прихованих форм, таких як кібербулінг.

Дослідження особливостей агресивності у міжособистісних стосунках підлітків дозволяє не лише глибше зрозуміти природу цього явища, але й розробити ефективні стратегії його профілактики. Це особливо актуально для освітніх закладів, де підлітки проводять значну частину свого часу і де формуються їхні основні соціальні навички. Ефективна профілактика агресивності сприятиме зниженню рівня конфліктності, покращенню психологічного клімату в колективі та підвищенню соціальної інтеграції підлітків.

Проблему агресивної поведінки особистості досліджували як зарубіжні так і вітчизняні науковці. З. Фройд розглядав агресивність як один із основних інстинктів людини; К. Лоренц висунув біологічний підхід до агресивності, пов’язуючи її з природними інстинктами самозбереження; Е. Фромм виділяв соціокультурні причини агресії, розрізнявши доброзичливу та деструктивну агресивність; Д. Доллард сформулював теорію фрустрації-агресії, в якій агресія виникає як наслідок фрустрації; Г. Костюк досліджував психологічні аспекти емоційних станів, включно з агресивністю; І. Мазоха вивчав індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості; Н. Чеботарьова досліджувала феномен агресії у людському досвіді.

Різноманітні прояви агресивної поведінки у дітей та підлітків вивчали С. Березка, О. Мізерна, Л. Руденко, І. Федух, О. Чайковська та ін. Проблемами профілактики, попередження та корекції агресивної поведінки здобувачів освіти займалися О. Лящ, В. Ролінський, К. Сергеєва, В. Шебанова, С. Шебанова та ін.

Таким чином, дослідження особливостей прояву агресивності у міжособистісних стосунках підлітків є актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору.

Мета дослідження: вивчити особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків, експериментально дослідити взаємозв'язок агресивності підлітків із особливостями їхніх міжособистісних стосунків та розробити рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Об'єкт дослідження: прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та чинники, що впливають на її прояв у міжособистісних стосунках.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати поняття агресивності та її форми у психологічній літературі.
2. Визначити вікові та психологічні особливості підлітків, які впливають на їхню агресивну поведінку.
3. Дослідити чинники, що сприяють виникненню агресивної поведінки в підлітків.
4. Провести емпіричне дослідження особливостей прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків.
5. Розробити рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Гіпотеза дослідження: прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків обумовлені низкою соціально-психологічних чинників, зокрема

поєднанням індивідуальних особливостей особистості та соціальної підтримки, причому низький рівень підтримки та конфліктні стилі взаємодії корелюють із підвищеними проявами агресії.

Методи дослідження.

- теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення наукових джерел;
- емпіричні методи: анкета соціальної підтримки для визначення впливу соціального середовища, тест Басса-Даркі для оцінки рівня та типів агресії, опитувальник Лірі для вивчення стилів взаємодії;
- методів математичної статистики: кореляційний аналіз Пірсона.

Наукова новизна дослідження:

- розширено теоретичні уявлення про особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків;
- виявлено взаємозв’язок між рівнем агресивності підлітків, стилями міжособистісної взаємодії та рівнем соціальної підтримки;
- розроблено рекомендацій щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів психологами, педагогами, соціальними працівниками для профілактики агресивної поведінки у підлітків, поліпшення їхньої взаємодії у соціальних групах та створення безпечного соціального середовища.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність поняття агресивності у психології

На сьогоднішній день проблема агресивності, ворожості та їх проявів у поведінці особистості особливо актуальна, що підтверджується великою кількістю досліджень у різних галузях науки та практики.

Агресивність є складним і багатогранним явищем, яке досліджується багатьма напрямами психології. Її сутність полягає у прояві дій, спрямованих на завдання шкоди іншим людям, об’єктам чи навіть самому собі. Поняття агресивності охоплює не лише поведінкові акти, але й емоційний стан, мотивацію та установки, що визначають таку поведінку.

Агресія в перекладі з латинської означає «напад». Психологічний словник визначає агресію як загальний термін, що використовується для позначення різноманітних дій, які включають ворожість, напад, заподіяння фізичних збитків та психологічного дискомфорту [40]. Цей термін використовують для позначення дій, мотивованих фрустрацією, страхом чи бажанням їх викликати в інших, прагненням домагатися визнання власних цілей та інтересів.

У звичайній розмові термін «агресія» охоплює широкий спектр дій, які можуть порушити як психічну, так і фізичну цілісність іншої особи (або групи людей). Ці дії можуть завдавати матеріальних збитків, заважати реалізації намірів, суперечити інтересам або навіть призводити до їхнього знищення. Розмежування агресивних і неагресивних вчинків, ґрунтуючись на описі певних поведінкових актів, втрачає свою вагу. Таке розрізнення безлічі подібних і відмінних один від одного видів поведінки набуває сенсу лише тоді, коли наслідки, яких прагне особа, можна об’єднати під одним поняттям – навмисним завданням шкоди іншій людині [36].

Існують різні визначення агресії та агресивної поведінки. Досі не вщухають суперечки навколо базового питання про статус агресії: агресія – це характеристика поведінки чи сама поведінка? Частина авторів розглядає агресію як детермінант поведінки. Для них агресія – це драйв (непереборний потяг), емоція, афект, спонукання, мотив, установка, намір тощо. На думку інших дослідників, агресія – це поведінкова структура, що має складну будову та неоднозначно пов'язана з емоційно-вольовим комплексом [48].

З одного боку, під агресією мається на увазі сильна активність, прагнення самоствердитися. Так, Л. Бендер, наприклад, розглядає агресію як «тенденцію наближення до об'єкта чи віддалення від нього», а Ф. Аллан окреслює її як «внутрішню силу (не пояснюючи її походження), що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам» [53].

З другого боку, під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, що спричиняють шкоду іншій людині чи об'єкту. Так, Х. Дельгаро наголошує, що «агресивність у людей – це поведінкова реакція, яка проявляється через демонстрацію сили з метою заподіяння шкоди або збитків окремій особі чи суспільству» [37].

Одночасно багато дослідників розрізняють концепцію агресії, яка є особливим видом поведінки, та агресивності, що виступає як психічна характеристика індивіда. Агресія розглядається як процес з визначеними функціями та структурою, тоді як агресивність сприймається як певний елемент, що входить до більш складної системи психічних рис людини [44].

Даючи визначення агресії, дослідники прагнуть зробити це з урахуванням вивчення явищ, що піддаються об'єктивному спостереженню і виміру, найчастіше актів поведінки. Наприклад, А. Басс трактує агресію як «відповідь», внаслідок якої інший організм зазнає больових відчуттів [59], тоді як Вілсон визначає її як «фізичний вчинок або загрозу такої дії з боку однієї особи, що обмежує свободу або генетичну адаптацію іншої особи» [32].

Істотним недоліком наведених визначень, які не дозволяють розкрити психологічний зміст агресії, є те, що конкретні дії начебто відриваються від їх

мотиву. В результаті такі дії, наприклад, мрії про побиття будь-кого, не підпадають під визначення агресії, запропоноване А. Басом, хоча їхній агресивний характер очевидний. Під агресивністю розуміється «властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в галузі суб'єкт-суб'єктних відносин» [17].

В даний час все більше стверджується уявлення про агресію як мотивованих зовнішніх дій, що порушують норми і правила співіснування, завдають шкоди, завдають біль і страждання людям. У цьому плані заслуговує на увагу розрізнення агресії інструментальної та навмисної. Інструментальна агресія – це тип агресивної поведінки, спрямованої на досягнення певної мети або отримання вигоди, а не на завдання шкоди чи болю іншій особі. Вона є засобом для досягнення результату, а не самоціллю. Навмисна ж агресія – це форма агресивної поведінки, яка здійснюється свідомо з метою завдати шкоди іншій людині, групі осіб, тварині або об'єкту. Основною характеристикою є цілеспрямованість і усвідомлення своїх дій.

На більшу увагу заслуговують визначення агресії та агресивності як вродженої реакції людини для «захисту займаної території» (К. Лоренц, А. Ардрі) або як реакції особистості на ворожу людині навколишню дійсність (Е. Фромм, К. Хорні). В даний час все більше стверджується уявлення про агресію як мотивовані зовнішні дії, що порушують норми і правила співіснування, завдаючи шкоду, біль і страждання людям [56].

Імовірно, деструктивний компонент людської активності є все ж таки необхідним у творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку з неминучістю формують у людях здатність до усунення та руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу. Агресивність має якісну та кількісну характеристики. Як і будь-яка властивість, вона має різний ступінь виразності: від майже повної відсутності до її граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її веде до пасивності, конформності тощо [26]. Надмірний розвиток її починає визначати весь вигляд особистості, яка може стати конфліктною, нездатною до

свідомої кооперації тощо. Агресивність сама по собі не робить особу свідомо небезпечною, оскільки, з одного боку, зв'язок між агресивністю та агресією не є очевидним, а з іншого боку, сам акт агресії може не проявлятись у формі свідомої небезпеки або неприязності. У життєвій свідомості агресивність часто асоціюється з «ворожою діяльністю». Проте деструктивна поведінка сама по собі не має властивостей «зловмисності» – це залежить від мотивів, які спонукають до дій, а також від цінностей, задля яких здійснюється ця діяльність. Зовнішня поведінка може виглядати подібно, але внутрішні мотиви, що стоять за цими діями, можуть бути абсолютно протилежними. Виходячи з цього, С. Фішбах розділив агресивні прояви на два основні типи: перший – мотиваційна агресія, як самоцінність, другий – інструментальна, як засіб (маючи на увазі, що і та, і інша можуть проявлятися як під контролем свідомості, так і поза ним, і пов'язані з емоційними переживаннями: гнів, ворожість) [61]. Психологів найбільше цікавить мотиваційна агресія як прямий прояв реалізації властивих деструктивних тенденцій. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великим ступенем ймовірності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії.

Кауфман справедливо заперечує проти того, щоб випадкову, тобто. ненавмисну дію, яка завдала шкоди, називати агресивною [63]. Але він не має сенсу, роздумуючи щодо потреби розрізняти агресію інструментальну та ворожу, чи навмисну. Правда, в деяких ситуаціях складно з'ясувати, чи є агресія засобом або метою, але ця відмінність дуже суттєва.

Вітчизняні дослідники розуміють агресію як цілеспрямовану руйнівну поведінку, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), що завдає фізичної шкоди людям і викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан психічної напруги, страху, пригніченості т.д.) (В. Іванова, О. Мізерна, Р. Павелків Л. Руденко, К. Сергеєва, О. Фотуйма). При цьому агресивні дії виступають як засіб досягнення значимої мети; як спосіб психологічної розрядки, заміщення блокованої потреби та перемикання діяльності; як

самоціль, що задовольняє потребу в самореалізації та самоствердженні. Агресивність можна визначити як особистісну характеристику, набуту та зафіксовану у процесі розвитку особистості на основі соціального навчання і що полягає в агресивних реакціях на подразники різного роду.

Людина, обтяжена відомим зарядом агресивної активності, незмінно страждає від неї сама, причому чималою мірою [33]. У наш сумбурний час мало хто реально може керувати власною агресивністю.

Дратівливість і нетерплячість, які завжди супроводжують прояв агресивності, носять неприродний, нав'язливий, компульсивний характер. Таким чином, агресія, в якій би формі вона не виявлялася, є поведінкою, спрямованою на заподіяння шкоди або шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати такого звернення. Найпоширенішим є припущення про те, що агресія бере початок від спонукання, що визначається як інстинктивна мотиваційна сила, яка є результатом позбавлення організму будь-яких істотних речей або умов, і депривація досягнення бажаного, що зростає в міру посилення такого роду.

Агресивність може проявлятися у різних формах:

- фізична агресія – заподіяння фізичної шкоди (удари, штовхання);
- вербальна агресія – висловлювання образ, приниження або погроз;
- непряма агресія – пасивно-агресивна поведінка, поширення чуток, бойкот;
- ворожа агресія – імпульсивна поведінка, спрямована на завдання шкоди іншій особі;
- інструментальна агресія – цілеспрямована дія для досягнення певної мети (не обов'язково завдання шкоди);
- навмисна агресія – свідомі дії, спрямовані на нанесення шкоди іншій людині або її майну.

Якщо не зосереджуватись на «деталях» і підійти до питання глобально, то можна виділити підходи до феномену агресії: еволюційно-генетичний, соціальний, когнітивний, психоаналітичний, інтеракціоністський, екологічний

та етико-гуманістичний підхід.

1. Еволюційно-генетичний підхід до феномену агресії пояснює це явище як продукт еволюційного розвитку та генетичних механізмів, які впливають на поведінку індивіда. Він базується на концепції, що агресія є частиною еволюційного механізму виживання, і підкреслює вроджену природу цього явища.

Згідно з цим підходом, схильність до агресивної поведінки може бути успадкованою. Дослідження генетики поведінки виявили, що певні гени, зокрема ті, що відповідають за вироблення нейромедіаторів (наприклад, серотоніну і дофаміну), можуть впливати на рівень агресивності.

Еволюційно-генетичний підхід наголошує, що агресивна поведінка є контекстуально залежною. Це означає, що вона проявляється лише за певних умов, які загрожують виживанню або репродуктивним інтересам індивіда [28].

Критики цього підходу зазначають, що еволюційно-генетична модель не враховує соціокультурні фактори, які впливають на агресивність. Вона також може недооцінювати роль навчання і середовища у формуванні поведінки.

Еволюційно-генетичний підхід робить вагомий внесок у розуміння природи агресії, підкреслюючи її біологічні та еволюційні корені. Він дає змогу розглядати агресивність як частину загальної поведінкової адаптації, яка була важливою для виживання людського виду в процесі його еволюції.

2. Соціальний підхід акцентує увагу на впливі соціального середовища, навчання та взаємодії з іншими людьми на формування агресивної поведінки. Згідно з цим підходом, агресивність є набутою характеристикою, яка формується під впливом зовнішніх чинників, а не вродженою властивістю.

Альберт Бандура вважав, що агресивна поведінка формується через спостереження за іншими людьми та наслідування їхньої поведінки. Його знаменитий експеримент із «лялькою Бобо» продемонстрував, що діти, які спостерігали агресивні дії дорослих, частіше проявляли агресію самостійно. Цей процес називається «моделюванням поведінки». Діти особливо схильні до

засвоєння агресивних моделей, якщо вони бачать, що агресія винагороджується або залишається безкарною.

Агресивна поведінка часто формується у сім'ях, де використовуються насильницькі методи виховання або спостерігається насильство між членами родини. Постійне перебування у середовищі конфліктів може сприяти формуванню агресивних реакцій як способу вирішення проблем [31].

Джон Доллард та його колеги запропонували концепцію, згідно з якою агресія виникає як реакція на фрустрацію – стан, коли людина не може досягти поставленої мети через перешкоди. Наприклад, соціальні бар'єри, дискримінація або нерівність можуть провокувати агресивну поведінку як спробу компенсувати невдачі або виразити протест.

Часте споживання медіаконтенту, насиченого сценами насильства, може підвищити рівень агресивності, особливо серед дітей та підлітків. Дослідження показують, що перегляд агресивного контенту може притупити емпатію та сприяти прийняттю насильницьких моделей як норми поведінки.

Школи, громадські організації та інші інституції можуть як сприяти зниженню агресивності, так і посилювати її. Наприклад, відсутність належної дисципліни або несправедливі покарання можуть провокувати агресію серед підлітків.

Як бачимо, соціальний підхід наголошує на важливості середовища, в якому формується особистість, і підкреслює роль навчання, соціалізації та культури у розвитку агресивної поведінки.

3. Когнітивний підхід акцентує увагу на ролі мислення, інтерпретації та обробки інформації в формуванні агресивної поведінки. Цей підхід зосереджений на тому, як людина сприймає події, обробляє інформацію про соціальне оточення і приймає рішення.

Згідно з когнітивним підходом, агресивна поведінка може бути результатом неправильного сприйняття ситуацій як небезпечних або провокативних. Наприклад, людина може інтерпретувати нейтральний вираз обличчя як ворожий, що стимулює агресивну реакцію.

У когнітивному підході велике значення надається так званим когнітивним скриптам – наборам поведінкових реакцій, засвоєних у процесі соціалізації. Якщо дитина вчиться вирішувати конфлікти через агресію, це стає її стандартною моделлю поведінки в подібних ситуаціях.

Люди з агресивним стилем мислення схильні приписувати ворожі наміри іншим людям, навіть якщо ті діють нейтрально або позитивно [34]. Наприклад, підліток може вважати, що критика вчителя є спробою принизити його, що провокує агресивну реакцію.

Когнітивний підхід також розглядає емоції як важливий фактор у прийнятті рішень. Негативні емоції, такі як гнів або образа, можуть посилювати когнітивні викривлення і сприяти агресивній поведінці.

Агресивна поведінка може виникати через нездатність контролювати імпульси, що пов’язано з порушеннями у когнітивному саморегулюванні. Людина може діяти агресивно, не аналізуючи наслідки своїх дій, через низьку когнітивну гнучкість або стрес.

Згідно з теорією когнітивної готовності, деякі люди мають підвищену готовність до агресії через стереотипи, засвоєні в процесі соціалізації. Наприклад, вони можуть реагувати агресивно в ситуаціях, які відповідають цим стереотипам (наприклад, змагання або конфлікти).

Когнітивний підхід підкреслює, що агресивність не є автоматичною реакцією, а залежить від способу, у який людина інтерпретує й оцінює ситуацію. Це робить його надзвичайно важливим для розробки стратегій профілактики, спрямованих на корекцію сприйняття та формування більш конструктивних моделей поведінки.

4. Психоаналітичний підхід ґрунтується на теоріях Зигмунда Фройда та його послідовників, які розглядають агресивність як внутрішню силу, що виникає через конфлікт між різними рівнями психіки. Згідно з цим підходом, агресія є природною складовою людської психіки і проявляється як реакція на пригнічення бажань або внутрішній конфлікт.

З. Фройд вважав, що агресивність є одним із двох основних інстинктів. Вона виступає як противага інстинкту життя, сприяючи звільненню напруги через руйнівну поведінку.

Психоаналітики стверджують, що агресивність може накопичуватися в психіці й потребує виходу. Механізм катарсису передбачає, що агресивні імпульси можуть бути «очищені» через символічні або реальні дії (наприклад, через спорт, творчість або інші способи вираження емоцій) [51].

Агресивна поведінка, за З. Фройдом, може бути реакцією на фрустрацію, тобто неможливість задоволення базових потреб або бажань. Фрустрація провокує внутрішній конфлікт, що знаходить вихід у вигляді агресії [54].

Значна частина агресивних імпульсів, за психоаналітичним підходом, перебуває на рівні несвідомого. Вони можуть проявлятися через сни, обмовки або імпульсивні вчинки, що не піддаються свідомому контролю.

Психоаналітики підкреслюють роль захисних механізмів психіки, таких як проекція та зсув. Наприклад, людина може переносити агресію з однієї особи або ситуації на іншу, менш небезпечну. Це може пояснювати, чому підлітки іноді проявляють агресивність у сімейному середовищі, навіть якщо конфлікт виникає поза домом.

Фройдова тріада «Воно», «Я» та «Над-Я» також є важливим елементом у розумінні агресивності. Агресія може виникати як результат конфлікту між імпульсивними бажаннями «Воно» та моральними заборонами «Над-Я».

Цей підхід надає глибоке розуміння внутрішніх механізмів агресивності, однак він менш орієнтований на конкретні соціальні чи біологічні аспекти. Психоаналітична теорія створила основу для багатьох сучасних психотерапевтичних методик роботи з агресією.

5. Інтеракціоністський підхід підкреслює важливість взаємодії між особистістю та її соціальним оточенням у формуванні агресивної поведінки. Цей підхід зосереджений на аналізі ситуацій, у яких виникає агресія, та характеристиках особистості, які визначають схильність до агресивних реакцій.

Згідно цього підходу агресивність розглядається як результат процесу соціальної взаємодії, де обидві сторони (агресор і жертва) впливають одна на одну. Наприклад, провокативна поведінка жертви може підсилювати агресивну реакцію, тоді як агресивна поведінка, своєю чергою, може викликати оборонну агресію.

Інтеракціоністський підхід наголошує, що агресивна поведінка залежить від контексту. Наприклад, підліток може демонструвати агресію в школі, але не вдома, через різні очікування, правила і динаміку влади в цих середовищах. Середовище і обставини, такі як переповнені приміщення, шум, або соціальний конфлікт, можуть слугувати тригерами агресивної поведінки. Інтеракціоністський підхід аналізує ці чинники та їхній вплив на взаємодію.

Агресія може бути пов’язана з виконанням певної соціальної ролі. Наприклад, у групах підлітків іноді спостерігається підсилення агресивної поведінки, коли це сприймається як спосіб підвищення статусу в очах однолітків. У взаємодії між людьми важливим є механізм зворотного зв’язку, коли агресивна дія викликає реакцію, що, у свою чергу, може підсилити або послабити агресивність [27].

Інтеракціоністський підхід підкреслює роль конфліктів у соціальних взаємодіях. Агресивність може бути відповіддю на нездатність ефективно вирішувати конфлікти або браком навичок соціального спілкування.

Цей підхід дозволяє розглядати агресивність як феномен, що виникає не лише через внутрішні характеристики особистості, але й через динаміку взаємодії з соціальним середовищем. Інтеракціоністський підхід є основою для розробки програм, спрямованих на навчання ефективного спілкування, управління конфліктами та зниження агресивної поведінки через модифікацію середовища і соціальних взаємодій.

6. Екологічний підхід до визначення агресивності базується на розумінні впливу середовища на поведінку людини. Згідно з цим підходом, агресивність є результатом складної взаємодії між індивідом і його фізичним, соціальним та культурним оточенням.

Дослідники, які підтримують екологічний підхід, підкреслюють вплив умов навколишнього середовища, таких як температура, рівень шуму, освітлення та просторові обмеження, на формування агресивної поведінки. Наприклад, високі температури або тіснота можуть сприяти виникненню конфліктів і підвищувати рівень агресії.

Економічні труднощі, нерівність і соціальні стресори, такі як безробіття або низький рівень доходу, є факторами, що можуть сприяти агресивності. Екологічний підхід вивчає, як ці чинники створюють хронічний стрес, що впливає на здатність людей ефективно справлятися з конфліктами.

Екологічний підхід враховує роль соціальних груп, до яких належить індивід, у формуванні агресивності. У межах цього підходу особливий акцент робиться на впливі урбанізації. Життя у великих містах часто асоціюється з високим рівнем стресу, відчуженням і конфліктами, що сприяють агресивності. Дослідники також аналізують вплив зон з високою щільністю населення, бідності або злочинності на рівень агресивної поведінки [2].

Екологічний підхід підкреслює важливість врахування середовищних умов у розумінні агресії. Це має практичне значення для розробки програм профілактики та інтервенцій, які враховують не лише індивідуальні особливості, але й умови життя людини.

7. Етико-гуманістичний підхід до феномену агресії ґрунтується на принципах поваги до особистості, людської гідності та моральних норм. В рамках цього підходу внутрішньовидова агресія розцінюється як біологічно доцільна форма поведінки, що сприяє виживанню та адаптації [20].

Етико-гуманістичний підхід підкреслює важливість формування в особистості етичних цінностей, таких як повага до інших, емпатія, співчуття та терпимість. Агресія в цьому контексті розглядається як порушення морального балансу. Цей підхід наголошує, що агресивні дії можуть бути вираженням глибоких внутрішніх переживань, таких як біль, страх чи відчуття несправедливості. Розуміння цих причин є важливим для запобігання та корекції агресивної поведінки.

Гуманістична психологія, представниками якої є К. Роджерс і А. Маслоу, ставить в центр уваги особистість і її прагнення до самореалізації. Агресія може виникати внаслідок фрустрації цих прагнень, а тому важливо створювати умови для реалізації потенціалу людини.

Згідно цього підходу увага акцентується на розвитку навичок ненасильницького спілкування, вмінні вирішувати конфлікти мирним шляхом і здатності до саморефлексії. Важливою складовою є також навчання емоційного інтелекту, що дозволяє особистості краще розуміти свої емоції та керувати ними.

Етико-гуманістичний підхід підкреслює, що боротьба з агресією повинна ґрунтуватися на розумінні її причин та розвитку моральних і гуманістичних якостей особистості. Це дозволяє не лише коригувати агресивну поведінку, але й сприяти загальному моральному вдосконаленню суспільства.

Отже, кожен із підходів висвітлює окремі аспекти агресивності та її причин.

В даний час не існує загальноприйнятої теорії агресії. Найбільш фундаментальними та детально опрацьованими концепціями є інстинктивна теорія агресії (З. Фройд, К. Лоренц), фрустраційна теорія агресивної поведінки (Дж. Доллард, Н. Мілер), теорія соціального навчання (А. Бандура), теорія перенесення збудження (Д. Зілман)), когнітивні моделі агресивної поведінки (Л. Берковіц). Крім того є численні окремі варіанти кожної з названих базових теорій. Розглянемо кожен із них докладніше.

Інстинктивна теорія агресії при глобальному розгляді може бути поділена на дві моделі: психодинамічну (З. Фройд) та етологічну (К. Лоренц).

Першими спробували пояснити походження агресивної поведінки представники психоаналітичного спрямування. А. Адлер ще раніше свого вчителя З. Фройда постулював існування агресивного мотиву як невід’ємної якості психічного життя, що організує діяльність людини. Виникнення агресивного мотиву за А. Адлером, обумовлене складністю отримання оргастичного задоволення [43].

Проте, основоположником цієї теорії є Зигмунд Фройд. Він стверджував, що агресивна поведінка є невід'ємною частиною людської природи, оскільки виникає з інстинктів. Людина має два основних інстинкти: сексуальний (лібідо) і інстинкт, пов'язаний зі смертю (Танатос). Енергія лібідо спрямована на підтримку, збереження та відтворення життя, тоді як енергія Танатоса намагається знищити і припинити його. Він заявляв, що поведінка людини є наслідком взаємодії цих інстинктів, які постійно знаходяться під тиском один до одного. В умовах конфлікту між прагненням до життя (ерос) і його знищенням (Танатос) виникають інші механізми, які допомагають перенаправити енергію Танатоса від «Я» у зовнішній світ. Якщо ж ця енергія не направляється назовні, це може призвести до саморуйнації особистості. Отже, Танатос опосередковано стимулює агресивні прояви, які виявляються в відношенні до інших [2].

Сучасні психоаналітичні теорії агресії виходять з того, що агресія базується не тільки на фрустованих лібідозних потягах або на Танатосі, але наголошує на її реактивному характері.

Так К. Горні, представниця неопсихоаналізу, у межах створеної нею соціодинамічної теорії розглядала агресивність як невротичний захист людини у ситуації загрози незадоволення її потреб, коли вона відчуває приниження, відкидання, обман. Постійне джерело такої загрози – конкурентний характер соціальних відносин у сексуальній, сімейній, професійній та інших сферах [62].

Інший представник неопсихоаналізу, Еріх Фромм, розробив концепцію людської деструктивності, в рамках якої він виділив два різних типи агресії. Перший – це оборонна, позитивна агресія, що є важливою для виживання людини і має свої корені в біології (інстинкт самозбереження); вона поступово згасає, коли небезпека життя зникає. Інший тип – це злоякісна агресія, що характеризується деструктивністю та жорстокістю, притаманною лише людині, і визначається соціальними й психологічними чинниками. Е. Фромм навів вісім форм агресивної поведінки: ігрове насильство; реактивне насильство;

ворожість; насильство з метою помсти; деструктивність, що виникає через потрясіння віри; компенсаторне насильство; садизм; архаїчна спрага крові. [11].

Нове звучання ця тема набула завдяки роботам К. Лоренца, який дотримувався еволюційного підходу до агресії, що було схоже на позицію З. Фройда.

Відповідно до етологічної моделі К. Лоренца, агресивність є інстинктивною реакцією, яка виникла в процесі еволюції. Він вважав, що агресивна енергія, що має своїм джерелом інстинкт боротьби за виживання, генерується в організмі спонтанно, безперервно, у постійному темпі, регулярно накопичуючись із часом. Таким чином, розгортання явно агресивних дій є спільною функцією:

- кількості накопиченої агресивної енергії;
- наявності стимулів, що полегшують розрядку агресії.

Проте, чим більше агресивної енергії є нині, тим менший стимул необхідний у тому, щоб агресія виплеснулася зовні, тобто агресивна поведінка може виплеснутися спонтанно.

К. Лоренц зазначав, що агресивність слугує для захисту території, ресурсів та власного життя. Лоренц також звертав увагу на механізми «ритуалізації» в агресивній поведінці тварин, які обмежують рівень шкоди та сприяють збереженню виду. У людей, однак, ці механізми часто послаблені.. Також К. Лоренц стверджував, що кохання та дружні стосунки можуть виявитися несумісними з вираженням відкритої агресії та можуть блокувати її прояви. [13].

В на відміну від інших, теорія соціального навчання (біхевіоральна модель) свідчить, що агресія є засвоєна поведінка у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій та соціальне підкріплення. Тобто йде вивчення людської поведінки, орієнтованої на зразок.

Ця теорія була запропонована А. Бандурою. На його думку, аналіз агресивної поведінки потребує врахування трьох моментів:

- способів засвоєння подібних дій;

- факторів, які провокують їх появу;

- умов, за яких вони закріплюються [57].

Отже, навчання має ключове значення, оскільки батьки, як первинні агенти соціалізації, значно впливають на формування агресивної поведінки у дітей [32].

Фрустраційна теорія, запропонована Д. Долардом аналізує агресивну поведінку як ситуативний, а не еволюційний процес. Основні положення цієї теорії звучать так: фрустрація завжди призводить до агресії у будь-якій формі; агресія завжди є результатом фрустрації; щодо спонукання до агресії вирішальне значення мають три чинники: ступінь очікуваного суб'єктом задоволення майбутнього досягнення мети; сила перешкоди по дорозі досягнення мети; кількості послідовних фрустрацій [60].

Отже, чим більше суб'єкт відчуває задоволення, тим сильніше стає перешкода, а також чим більше реакцій зазнає блокування, тим інтенсивнішим буде спонукання до агресивної поведінки. Якщо ж фрустрації накопичуються одна за одною, їхня загальна сила може призвести до більш значущої агресивної реакції.

Модель фрустрації отримала значне розширення завдяки Л. Берковиц, який розробив когнітивну теорію агресивної поведінки, відому як теорія агресивних упереджень. Згідно з цією теорією, фрустрація є лише одним з багатьох видів негативних стимулів, які можуть викликати агресивні реакції, але не є прямою причини агресивної поведінки, а скоріше свідчать про готовність до неї. Агресивні дії з'являються, коли існують сигнали агресії – екологічні стимули, що пов'язані з актуальними або минулими фактори, які викликали агресивну реакцію, або ж взагалі з агресією.

Відповідно до своєї моделі створення нових когнітивних зв'язків, Л. Берковиц наголошував, що «фрустрація чи інші агресивні стимули (біль, неприємний запах, спека тощо) провокують агресивні реакції шляхом формування агресивного афекту. Іншими словами, те, як індивід інтерпретує негативний вплив» [58].

Д. Зільман, в рамках свого дослідження перенесення збудження, вказував на недоліки теорій агресії, що розглядають її як інстинктивну потребу, через їхню нечіткість. Він підкреслював, що потреба є лише гіпотетичним концептом, котрий не підлягає вимірюванню. На його думку, буде більш продуктивно вважати, що агресія виникає внаслідок збудження – явища, яке можна спостерігати і оцінювати. Перевантаження стосується активації симпатичної нервової системи, що супроводжується вегетативними реакціями, такими як підвищення пульсу та артеріального тиску. Згідно з ідеями Д. Зільмана, збудження, яке виникає від одного джерела, може накладатися на збудження з іншого джерела, що веде до посилення або зменшення інтенсивності емоційної реакції [64].

Таким чином, найбільш доказовими, несуперечливими та верифікованими на сьогоднішній день є фрустраційна теорія та концепція соціального навчання агресії.

У сучасній психології агресивність розглядається не лише як негативне явище, але і як природна реакція, яка потребує управління та гармонізації у соціальному контексті.

Ґрунтуючись на аналізі вищевикладеного встановлено, що агресивність має багатогранний характер і різноманітні прояви, які залежать від контексту, мотивації та індивідуальних особливостей особистості.

Агресія класифікується за різними критеріями. За формою вираження вона поділяється на фізичну, вербальну та непряму. Фізична агресія проявляється через нанесення тілесної шкоди, вербальна – через використання мови для образ або загроз, а непряма – через дії, спрямовані на завуальоване заподіяння шкоди, наприклад, поширення чуток чи бойкот.

За емоційною складовою агресія може бути ворожою, яка виникає внаслідок емоційного збудження, і інструментальною, яка є раціонально обґрунтованою та спрямованою на досягнення певної мети. Інструментальна агресія не завжди супроводжується емоційною ворожістю, але може мати не менш руйнівні наслідки.

Особливе місце займає розгляд навмисної агресії, яка характеризується свідомим прагненням до нанесення шкоди. Цей вид агресії часто пов’язаний із конфліктами в соціальних групах, наприклад, у шкільному середовищі.

Також важливим аспектом є відмінність між агресивністю як рисою особистості та агресією як поведінковим актом. Агресивність визначається як стійка схильність до агресивної поведінки, яка може проявлятися в різних життєвих ситуаціях, тоді як агресія є конкретною дією [55].

Агресивність є властивістю особистості як суспільної істоти. І оскільки особистість є продуктом освоєння індивідом культурної спадщини людства, то й агресивність як одна з її якостей є соціально набутою. Агресивність і жорсткість, як властивості особистості, формуються переважно у процесі ранньої соціалізації, у дитячому та підлітковому віці. Підлітковий вік – переломна стадія розвитку особистості, коли вона як ніколи схильна до набуття та закріплення агресивних форм поведінки.

Таким чином, поняття агресивності в психологічній літературі характеризується як складний психологічний феномен, що проявляється в різних формах, має як особистісні, так і соціальні детермінанти, і є важливим об’єктом дослідження у контексті поведінкових проявів підлітків.

1.2. Вікові та психологічні особливості розвитку підлітків та їх вплив на прояв агресивності

Агресивність, з погляду сучасних дослідників, сприймається як властивість особистості, що виявляється у готовності до агресії, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу. Як відомо, у підлітковому віці природним є прагнення до прояву дорослості, розвиток самосвідомості та самооцінки, інтерес до своєї особистості, до своїх можливостей та здібностей. За відсутності умов реалізації свого потенціалу процес самоствердження може виявлятися у спотворених формах, призводити

до несприятливих реакцій та наслідків, до різних девіацій, виникає небезпека вибору агресивної лінії поведінки.

Вчені відносять підлітковий вік до одного із найскладніших періодів онтогенезу. Даний етап характеризується емоційною нестабільністю, що є причиною різкого зростання агресивної поведінки підлітків.

Підлітковий вік – це період розвитку людини, який починається із закінчення дитинства та закінчується настанням дорослості. Цей етап життя характеризується значними фізичними, психологічними та соціальними змінами, включаючи пошук самоідентичності, формування світогляду та становлення майбутньої професійної діяльності. Важливими складовими цього періоду є розвиток навичок самостійності, прийняття відповідальності та становлення особистості [45].

Вікові рамки та етапи підліткового віку можуть змінюватись в залежності від культурних та індивідуальних особливостей, але зазвичай охоплюють період від 10 до 18 років. Цей період поділено на два основні етапи: ранній підлітковий вік (10-14 років) та пізній підлітковий вік (15-18 років).

Ранній підлітковий вік (10-14 років). На цьому етапі відбуваються активні фізичні та психологічні зміни, пов’язані зі статевим дозріванням та швидким зростанням. Підлітки починають формувати основні цінності, переконання та уявлення про себе. У цей час вони також стикаються з проблемами самооцінки та взаємовідносин з однолітками, а також прагненням до автономії та відокремлення від батьків.

Пізній підлітковий вік (15-18 років). На цьому етапі особистість продовжує розвиватися, цілі та життєві плани стають більш чіткими та усвідомленими. Підлітки починають активніше замислюватися про своє майбутнє, вибір професії та довгострокові цілі. У цей час також відбувається розвиток критичного мислення, самоаналізу та саморегуляції, що сприяє формуванню зрілої особистості [14].

Один з основних аспектів психологічних особливостей підліткового віку – пошук самоідентичності, коли молоді люди починають активно задаватися

питаннями про життєві цінності, переконання та своє місце в суспільстві [41]. Такий процес самопізнання часто призводить до емоційної нестабільності, підвищеної чутливості та конфліктності, особливо у відносинах з батьками, вчителями та однолітками.

Підлітковий період прийнято вважати «важким» та «критичним» через те, що:

- по-перше, відбуваються у порівняно короткий термін численні якісні зміни колишніх особливостей, інтересів та відносин, що надає процесу розвитку стрибкоподібний, бурхливий характер;
- по-друге, зміни, що відбуваються, нерідко супроводжуються появою у підлітка значних суб'єктивних труднощів різного порядку (труднощів у його вихованні);
- по-третє, підліток не піддається впливу дорослих, у нього з'являються різні форми непослуху, опору та протесту (упертість, грубість, дратівливість, негативізм, замкнутість) [22].

І безперечною проблемою виступає така якість особистості, як агресивність. Воно здавна використовується в європейських мовах, проте значення їй надавалося не завжди однакове. На наш погляд, агресія може бути наслідком тих психологічних особливостей «Образу Я» підлітка, які він для себе приймає і, отже, постає питання захисту крихкої людської психіки та «Образу Я» як її компонента.

Отже, підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, що характеризується значними фізіологічними, психологічними та соціальними змінами. Ці зміни впливають на емоційну стабільність, соціальні взаємини та здатність до саморегуляції, що може сприяти проявам агресивності. Розглянемо ці зміни.

1. Фізіологічні зміни.

Фізіологічні процеси, які відбуваються в організмі підлітків, значною мірою впливають на їхню поведінку та схильність до агресії.

У підлітковому віці спостерігається підвищення рівня статевих гормонів, зокрема тестостерону, який асоціюється з агресивною поведінкою. Це явище характерне переважно для хлопців, однак у дівчат гормональні зміни також можуть викликати перепади настрою та підвищену емоційність. Крім того, зміна рівня кортизолу, пов’язаного зі стресом, може впливати на сприйнятливість до конфліктів.

Нейрофізіологічні зміни, зокрема розвиток префронтальної кори, яка відповідає за контроль імпульсів і прийняття рішень, ще не завершені. Недостатній розвиток цих структур мозку знижує здатність підлітків контролювати емоції та агресивні імпульси.

У підлітковому віці спостерігається активний фізичний розвиток, який може призводити до невпевненості у власному тілі через непропорційний розвиток окремих частин тіла або акне. Ця невпевненість часто стає причиною підвищеної дратівливості або навіть агресії [49].

Лімбічна система мозку, яка відповідає за емоції та базові імпульси, активніша у підлітковому віці. Це може пояснювати посилену емоційну реактивність, зокрема схильність до агресії.

Підлітковий організм має високий рівень енергії, який не завжди знаходить конструктивний вихід. У випадках, коли підлітки не можуть спрямувати енергію у конструктивне русло, вони можуть проявляти агресивну поведінку як спосіб зняття напруги.

Розуміння фізіологічних змін у підлітковому віці допомагає враховувати їхній вплив на поведінку та розробляти ефективні стратегії для зменшення проявів агресії.

2. Психологічні зміни.

Психологічні процеси підліткового віку визначаються інтенсивним становленням особистісних характеристик, що впливають на емоційну сферу та поведінкові реакції.

У період підліткового розвитку відбувається перехід від дитячих форм реагування до дорослих. Цей процес супроводжується частими змінами

настрою, підвищеною дратівливістю та схильністю до емоційних спалахів. Невміння контролювати сильні емоції може проявлятися в агресивній поведінці.

Підлітки активно шукають своє місце у світі, експериментують із соціальними ролями та прагнуть самостійності. Невизначеність у цьому процесі може викликати внутрішнє напруження, яке знаходить вихід у формі конфліктів або агресії.

У підлітковому віці проявляються складнощі соціальної адаптації. У цей період підлітки стикаються з новими вимогами та очікуваннями з боку дорослих і ровесників. Соціальний тиск і бажання відповідати стандартам групи можуть призводити до стресу та агресивної поведінки.

У цей період у підлітків відбувається розвиток самосвідомості. Формування рефлексії й аналізу власних дій підлітка часто супроводжується самокритикою. Невпевненість у собі, відчуття неповноцінності або завищені очікування можуть провокувати захисну реакцію. Підлітки відчувають потребу в автономії. Прагнення незалежності є однією з ключових характеристик підліткового віку. Конфлікти з батьками або іншими дорослими часто виникають через боротьбу за свободу прийняття рішень, що іноді супроводжується агресивними проявами [19].

У підлітковому віці механізми самоконтролю ще не до кінця сформовані. Це пояснює труднощі у стримуванні імпульсивних реакцій, зокрема агресивних. Також підлітки гостро реагують на критику, насмішки або недооцінку з боку оточуючих. Почуття образи або приниження часто стає тригером агресії.

Соціальна ієрархія серед ровесників має велике значення в підлітковому віці. Демонстративна агресивна поведінка може використовуватися як спосіб утвердити власний статус або захиститися від загроз.

Усі ці психологічні особливості взаємопов’язані з іншими аспектами розвитку.

3. Соціальні зміни.

Соціальні зміни у підлітковому віці є одним із ключових чинників, що впливають на поведінку, формування особистості та прояви агресивності:

У підлітковому віці відбувається перехід від залежності від батьків до набуття автономності. Це включає перегляд відносин із дорослими, прийняття на себе нових соціальних ролей і обов'язків. Розширення кола спілкування та зміна пріоритетів у міжособистісних відносинах впливають на поведінкові реакції підлітків. Вони починають більше орієнтуватися на думку однолітків, що може викликати конкуренцію або агресію у разі незадоволення власним соціальним статусом [23].

У підлітковому віці зростає важливість соціальних стандартів і очікувань, які нерідко накладають значний тиск. Невідповідність цим очікуванням може призводити до почуття розчарування та провокувати агресивну поведінку.

Сучасні підлітки активно користуються цифровими технологіями, які впливають на їхнє уявлення про норми поведінки. Інтернет і соціальні мережі можуть сприяти поширенню агресії, як вербальної, так і фізичної, зокрема через кібербулінг.

Підлітки часто відчувають себе незрозумілими з боку старшого покоління, що може викликати відчуження або бунтівливу поведінку. У прагненні знайти власне місце у світі підлітки можуть стикатися з перешкодами та обмеженнями, що викликають фрустрацію та агресивні реакції.

Отже, підлітковий вік є періодом підвищеного ризику прояву агресивної поведінки через поєднання фізіологічних, психологічних і соціальних змін.

У підлітковому віці агресивний стан стимулюється не тільки відставанням в особистісному розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом. Підлітки копіюють поведінку дорослих, передчасно дорослішають, що провокує недоліки поведінки: грубість, невитриманість, забіякуватість, зарозумілість, негативне ставлення до навчання, конфлікти з оточуючими. Неадекватні віковим особливостям школярів виховні впливи викликають у них опір, накопичується негативний досвід, що посилює особисті недоліки.

Дорослість підлітка необхідно відзначати, вказуючи на його відповідальність за себе та свою діяльність, вчити розрізняти справжню та хибну красу людини, виховувати несприйнятливість до негативного вчинку, колективізм, попереджати егоїстичність, формуючи адекватну самооцінку. Вивчення взаємозв'язку форм агресії та розвитку особистості дає можливість прогнозувати можливі відхилення в особистісному розвитку підлітків, що суттєво вплине на формування життєвої позиції та можливість самореалізації.

У вітчизняній психології агресивний підліток сприймається як передусім звичайна дитина. Риси, якості агресивності він набуває під впливом помилок, недоробок, недоглядів у виховній роботі, складнощів у навколишньому середовищі.

Агресивні підлітки, при всій відмінності їх особистісних характеристик та особливостей поведінки, відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис належить бідність ціннісних орієнтацій, їхня примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У цих дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідуваність, недорозвиненість моральних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід із важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. Водночас серед агресивних підлітків зустрічаються і діти добре інтелектуально та соціально розвинені. У них агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрація своєї самостійності, дорослості [15].

Великі матеріали, здобуті науковцями, на основі аналізу цієї проблеми та багаторічного вивчення дозволили їм виділити чотири групи:

1) Підлітки із стійким набором відхилених, безморальних, примітивних бажань, які мають спотворені цінності та стосунки, прагнуть лише до споживацького способу життя. Їм притаманні егоцентризм, байдужість до

почуттів оточуючих, нездатність до компромісів, відсутність поваги до авторитетів, цинічність, злість, грубість, запальність, нахабство та схильність до конфліктів. У їхній поведінці домінує фізична агресія..

2) Підлітки зі спотвореними потребами та ціннісними орієнтирами, які мають досить різноманітні інтереси, відзначаються вираженим індивідуалізмом і прагнуть досягти вигідного становища, експлуатуючи слабших та молодших. Їхнє бажання застосовувати фізичну силу виявляється лише в певних ситуаціях і спрямоване переважно на тих, хто не може дати відпору.

3) Підлітки, у яких спостерігається протиріччя між спотвореними та конструктивними потребами, що виражаються в однобічності інтересів, пристосуванстві, удаваності та нещирості. У їхній поведінці переважають непряма та словесна агресія.

4) Підлітки з нечіткими потребами, які не мають виражених інтересів та обмеженого кола спілкування, часто проявляють несміливість, недовірливість, страхи та агресивність. Для них характерна пасивність у виявленні власної волі та тенденція до мстивості. Вони демонструють обережну, навіть підлашливу поведінку перед тими, хто старший або сильніший за них. У їхніх діях переважає вербальна агресія, схильність до суперечок та негативне ставлення до навколишніх. Така поведінка свідчить про відсутність внутрішньої мотивації та складності у встановленні довірливих взаємин [8].

Агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що проявляється і у відповідній поведінці. Разом з тим на розвиток агресивності підлітка можуть впливати природні особливості. Крім того, агресія може бути викликана необхідністю захистити себе або задовольнити свої потреби в ситуації, в якій людина, що росте, не бачить іншого виходу, крім бійки. У підлітковому віці, через складність і суперечливість особливостей зростаючих людей, внутрішніх та зовнішніх умов їх розвитку можуть виникати ситуації, які порушують

нормальний перебіг особистісного становлення, створюючи передумови для виникнення та прояву агресивності [41]

Якщо говорити про більш глибинні причини такої поведінки, то можна відзначити у таких агресивних підлітків порушення емоційної сфери та кризу особистості. Криза особистості проявляється у вигляді хворобливого ставлення до сприйняття власного «Я» оточуючими людьми, самотності та відірваності від світу, невідповідності свого «Я» деяким ідеалам, відчуття втрати цілісності внутрішнього світу. Форма поведінки характеризується негрубою вираженістю розладів поведінки, відсутністю безпричинних коливань настрою, здатністю до компенсації за сприятливих умов, м'якістю соматоегетативного компонента афективних реакцій. Агресивна поведінка підлітків носить характер протесту, виникає епізодично і порушує загалом їх стосунки з оточуючими. Вона є наслідком лише кількісної нестачі вищих соціально-психологічних властивостей особистості, невірних установок поведінки, слабкості правосвідомості, спотворень у системі ціннісних орієнтацій [52]

Аналіз психологічної літератури з проблеми вивчення специфіки прояву агресивності особистості показав, що найбільше риси агресивності, як своєрідного способу вирішення проблем, виявляються саме в підлітковому віці.

Розгляд вікових особливостей розвитку підлітків дає змогу краще розуміти причини агресивної поведінки та розробляти ефективні стратегії профілактики і корекції, спрямовані на розвиток навичок саморегуляції, емоційної стійкості та соціальних компетенцій.

1.3. Чинники, що сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків

Аналізуючи основні причини виникнення агресивної поведінки, можна виділити чинники, які є вихідними у виникненні агресії у підлітків.

Аналіз чинників, що сприяють агресивній поведінці у підлітків, має важливе значення для розуміння причин і механізмів цього явища, яке часто

впливає на формування особистості, міжособистісні стосунки та соціальну адаптацію. Підлітковий вік є критичним етапом розвитку, коли інтенсивні фізіологічні, психологічні та соціальні зміни можуть провокувати агресивні реакції.

Існує велика кількість думок про те, які чинники лежать в основі формування агресивної поведінки. Один із них – це нездійснені природні підсвідомі потяги. Наприклад, на думку З. Фройда, в основі агресивної поведінки лежить лібідо, яке виявляє себе в напруженості. Е. Фромм вважає, що жорстокість та деструктивність властиві людям. Тварини не здатні мати ці риси [46].

Аналізуючи чинники виникнення агресії, Т. Поскакалова виділяє з них дві групи, що впливають на рівень агресивності підлітків: 1) демографічні (стать, вік і т.д.); 2) соціальні, що визначають вибір соціальних мереж, характер віртуального спілкування, важливість «он-лайн ідентичності» [33].

Агресивна поведінка у підлітків формується під впливом багатьох чинників, які можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні. Розглянемо їх.

Внутрішні чинники є індивідуальними особливостями підлітка, які впливають на його схильність до агресивної поведінки. До внутрішніх чинників відносяться: біологічні, емоційно-психологічні та особистісні чинники. Розглянемо їх.

1. Біологічні чинники є однією з основ формування агресивної поведінки у підлітків, оскільки вони безпосередньо впливають на функціонування нервової системи, гормональну регуляцію, генетичні особливості та фізіологічні процеси. Ці чинники створюють біологічну базу, яка взаємодіє з іншими соціальними, психологічними та середовищними факторами.

Гормональні зміни є одним із ключових біологічних чинників, які впливають на поведінку підлітків, зокрема на прояви агресії. У період статевого дозрівання організм зазнає суттєвих перебудов, пов’язаних із виробленням статевих гормонів, що впливають як на фізіологічні, так і на психологічні особливості. Ці зміни відіграють важливу роль у формуванні агресивної

поведінки у підлітків, проте їхній вплив залежить від багатьох інших чинників, таких як темперамент, стресові ситуації та соціальні умови.

Також до біологічних чинників можна віднести особливості нервової системи. Нервова система підлітків у період активного росту та розвитку є нестабільною, що впливає на поведінкові реакції, зокрема на схильність до агресії. Зміни в роботі центральної нервової системи, пов’язані з фізіологічним дозріванням, створюють основу для імпульсивності, нестабільності емоцій та зниженої здатності до самоконтролю.

Генетична схильність до агресії виступає важливим чинником, який впливає на поведінку підлітків. Цей підхід базується на дослідженнях, які підтверджують, що певні генетичні особливості можуть створювати передумови для підвищеної агресивності. Генетична основа агресивності є складним поєднанням спадкових факторів, які впливають на роботу нервової системи, гормональний фон і емоційну регуляцію [16].

Біологічні чинники створюють базові передумови для розвитку агресивної поведінки у підлітків.

2. Емоційно-психологічні чинники є одними з ключових елементів, які впливають на агресивну поведінку у підлітків. Ці чинники формуються під впливом внутрішніх переживань, особистісних рис, особливостей емоційної регуляції, а також реакцій на зовнішні подразники.

Підлітковий період характеризується значними гормональними перебудовами, які посилюють емоційну нестабільність, підвищують дратівливість і схильність до емоційних зривів. Часті коливання між позитивними і негативними емоціями ускладнюють здатність підлітків до самоконтролю і можуть провокувати агресивні реакції у відповідь на стрес чи конфлікти.

У підлітковому віці емоційна регуляція лише формується. Підлітки ще не здатні ефективно управляти своїми емоціями, зокрема гнівом чи розчаруванням. Невміння вчасно «випускати пару» сприяє ескалації внутрішньої напруги. Підлітки гостро реагують на будь-які форми критики чи

осуду, часто сприймаючи їх як особисту образу. Низька здатність до конструктивного вирішення конфліктів підвищує ймовірність агресивних дій у ситуаціях взаємодії з однолітками, батьками чи вчителями.

У підлітковому віці часто проявляється схильність до егоцентричного мислення, що призводить до недостатнього врахування потреб та почуттів інших.

На агресивність підлітків може впливати негативний емоційний досвід. Емоційна травма, наприклад, пов'язана з насильством або втратою близьких, може стати джерелом агресивності. Також тривала дія стресових факторів, таких як конфлікти в сім'ї або булінг у школі, формує агресивну модель поведінки як механізм самозахисту [3].

Отже, емоційно-психологічні чинники є важливими елементами, що визначають рівень агресивності у підлітків. Вони поєднують у собі як внутрішні особливості емоційного стану, так і вплив зовнішнього середовища.

3. Особистісні чинники охоплюють індивідуальні риси характеру, темпераменту та особистісної структури, які впливають на схильність до агресивної поведінки. У підлітковому віці ці чинники відіграють особливо важливу роль, оскільки саме в цей період активно формуються базові особистісні риси, а також стиль поведінки у міжособистісних стосунках.

До індивідуальних рис характеру підлітка відносяться:

- егоцентризм. Підлітки часто зосереджені на власних потребах і бажаннях, що може призводити до ігнорування почуттів інших. Якщо ці потреби не задовольняються та підлітки можуть відстоювати їх за допомогою агресії.

- підвищена тривожність. Постійне почуття невпевненості або страху створює напругу, яка може виливатися у агресивні реакції як захисний механізм.

- занижена самооцінка. Підлітки з низьким рівнем самооцінки можуть використовувати агресію для захисту свого статусу або для привернення уваги, компенсуючи власну невпевненість.

- ворожість. Риси характеру підлітків, пов’язані з недовірою, підозрілістю та схильністю до негативних оцінок оточення, часто стають передумовами агресивної поведінки [50].

Щодо темпераменту, то можна стверджувати, що у підлітків з холеричним темпераментом агресія часто виникає через швидку емоційну реакцію на подразники, яка не супроводжується ретельним аналізом ситуації.

У підлітковому віці часто спостерігається прагнення завоювати авторитет серед однолітків або продемонструвати силу. У разі невдачі у досягненні соціального статусу підліток може компенсувати це агресивною поведінкою.

Зазначимо, що підлітки з недостатньо сформованими моральними принципами частіше вдаються до агресивних вчинків, оскільки не бачать у цьому етичних перешкод. Якщо підліток вважає агресію прийнятною чи необхідною для виживання в певному середовищі, це підвищує її прояви.

Як бачимо, особистісні чинники є важливою складовою у формуванні агресивної поведінки у підлітків. Їхній вплив залежить від взаємодії з іншими факторами, такими як соціальне середовище, особливості сімейного виховання та міжособистісні стосунки.

Таким чином, внутрішні чинники відіграють вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки підлітків. Вони формують базову реактивність і спосіб реагування на зовнішні стимули.

Зовнішні чинники, що сприяють агресивній поведінці підлітків, мають широкий спектр і можуть варіюватися в залежності від соціального, культурного, економічного та індивідуального контексту.

1. Сімейне середовище.

Сім’я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки та забезпечувати їх підкріплення. Імовірність агресивної поведінки дітей залежить, насамперед, від того, чи стикаються вони з проявом агресії вдома. Жорстокість і насильство можуть набувати форми фізичного та психологічного впливу. Психологічна травма найчастіше буває викликана стримуванням теплих батьківських почуттів та емоцій, різкою та грубою критикою на адресу

дитини, образою та залякуванням. Якщо у дітей (незалежно від того, до якої вікової групи вони належать) погані стосунки з одним або обома батьками, якщо діти почуваються непотрібними і не відчувають батьківської підтримки, вони, можливо, виявляться втягнутими у злочинну діяльність. При цьому відбувається порушення структури особистості, поведінки та її соціальної сутності. Жорстокість дитини може позначитися появою особливої особистісної характеристики – акцентуацією характеру [4].

Постійні сварки, розлучення батьків, відсутність єдності між членами родини можуть призвести до емоційної нестабільності у підлітків. Підлітки, які стали жертвами насильства або свідками його в родині, можуть звикати до використання агресії як засобу вирішення конфліктів або вираження власних переживань.

Якщо один з батьків або інші родичі зловживають алкоголем чи наркотиками, це може створювати атмосферу стресу і напруги в сім'ї, що впливає на психіку підлітка.

2. Наступним чинником, що впливає на поведінку підлітків, зокрема на розвиток агресивних проявів виступає соціальне середовище. Це середовище включає безліч аспектів, таких як школа, компанії однолітків, вулиця та ін. Детальніше розглянемо, як кожен з цих елементів може сприяти формуванню агресії у підлітків:

Школа є місцем, де підлітки часто стикаються з конфліктами, що можуть виникати через різні фактори: суперечки за лідерство, ревнощі, різні соціальні статуси. Якщо конфлікти не вирішуються конструктивно, а агресія перетворюється на основний спосіб реагування, це може призвести до ескалації насильства. Серйозною проблемою в школах є булінг (як фізичний, так і психологічний). Підлітки, які стають жертвами булінгу, можуть стати агресивними в спробах захиститися або ж, навпаки, почати агресувати до інших. В свою чергу, булери можуть використовувати насильство як спосіб підвищення свого статусу серед однолітків.

Якщо підліток відчуває, що він постійно стає жертвою несправедливого ставлення з боку вчителів або адміністрації, це може створити у нього відчуття фрустрації, яке буде виражатися агресивною поведінкою. Важливу роль у цьому відіграють стереотипи та упередження вчителів щодо учнів.

У підлітковому віці групи однолітків займають дуже важливе місце в житті молодої людини. Підлітки можуть відчувати тиск від своєї компанії до того, щоб продемонструвати силу, насильницькі вчинки або бунтівну поведінку, щоб підвищити свій статус у групі. Деякі молодіжні субкультури можуть схвалювати агресивну поведінку або насильство як прояв сили чи протистояння «системі». Підлітки, які належать до таких груп, можуть вважати агресію нормою, оскільки це може бути частиною культури, яку вони сприймають як свою [44].

В межах групи може виникати так званий «груповий тиск», коли підліток почувається змушеним діяти так, як інші, навіть якщо це вимагає вчинення насильства. Часто агресія може бути результатом колективної поведінки, коли група підтримує агресивну чи деструктивну модель поведінки.

Вулиця виступає соціалізуючим фактором агресивності підлітків. У районах з високим рівнем злочинності чи низьким рівнем соціальних послуг вулиця може стати місцем, де підлітки вчаться агресії. Тут вони можуть зіштовхуватися з насильницькими проявами, наприклад, бійками, грабежами або іншими антисоціальними вчинками, що створює у них спотворене уявлення про нормальну поведінку.

3. Медіа та соціальні мережі.

Наступним чинником, що впливає на формування агресивного поведінки підлітків, є засоби інформації. Засоби масової інформації можуть мати як тривалий, і короткостроковий вплив на свою аудиторію. Повідомлення про насильство та агресію можуть активізувати в глядачах приховані потреби та схильності, а також агресивні ідеї. Однак, це станеться лише тією мірою, якою отримана інформація релевантна для реципієнта [35].

Медійний контент, що зображує насильство, може створювати у підлітків спотворене розуміння того, як поводитися у складних ситуаціях. Підлітки можуть почати вірити, що насильство — це шлях до вирішення проблем, отримання влади чи визнання.

Аналізуючи вплив засобів масової інформації і вплив сцен насильства, можна назвати такі чинники, що впливають на формування агресивної реакції: побачене здається спостерігачеві проявом агресії; глядач ототожнює себе з агресором; потенційний об'єкт агресії асоціюється з жертвою агресії у фільмі.

Навіть притупляючись згодом, спровоковані ідеї та поведінкові нахили можуть згодом реактивуватися під впливом подібних обставин. Зважаючи на те, що сцени насильства наводять глядачів на агресивні думки, люди на якийсь час починають думати, що агресія – це явище нормальне і часто доречне. Вони схильні перебільшувати масштаби насильства в суспільстві, але таке сприйняття може бути зумовлене лише відсутністю протилежної інформації, яка виходить від їхнього реального оточення.

Одним із прогресуючих видів агресії, які набули останнім часом широкого поширення, є агресія підлітка в соціальних мережах, яка набула широкого поширення на території віртуальних мереж.

Слід зазначити, що на даний час соціальні мережі мають велику популярність у підлітків. Їхня роль у житті та діяльності підлітків колосальна і надає на них як позитивний, так і негативний вплив.

Походження агресивної поведінки залежить від суспільного середовища, в якому здійснюється розвиток особистості. Нагромаджуючись, агресія проявляється в умовних формах. Виникненню агресивної поведінки підлітків можуть сприяти захопленість агресивними відеоматеріалами, зображеннями, фільмами, іграми, інформацією, наданою у соціальних мережах. Використання соціальних мереж підлітками сприймається подвійно: на перший погляд вони відчувають захоплення від великої кількості ресурсів соціальних мереж, можливістю мати багато друзів, на свій розсуд додавати друзів або видаляти їх зі свого акаунту. Однак, все більше і більше психологи у своїх дослідженнях

висловлюють занепокоєння про небезпечний вплив соціальних мереж на психоемоційний стан підлітків, що виявляється в агресії та ворожості стосовно людей, що їх оточують..

Не можна не відзначити, що соціальні мережі для підлітків стають тим місцем, де підліток вільний від впливу батьківського контролю, де він може самореалізуватися, де його приймають таким, яким він є, забуваючи про те, що ця віртуальна агресивна територія може викликати в нього агресію [47].

Внаслідок частого перебування в соцмережі підлітки відчувають емоційну напругу, що переростає в агресивну поведінку, яка може стати для них звичною. Підліток стає не емоційною людиною, він не може співчувати іншим людям, співпереживати їм, а пізніше втрачає ці почуття щодо себе. Такий підліток починає відчувати труднощі у спілкуванні з друзями, вчителями та батьками.

Агресивна поведінка підлітків певною мірою носить насильницький характер, отже, безпосередньо тягне за собою порушення у багатьох життєвих сферах підлітка. Це можуть бути проблеми зі здоров’ям, у взаєминах між ровесниками та друзями, вчителями та батьками. У підлітка, якому властива агресивна поведінка, знижується увага та погіршується пам’ять, що негативно позначається на його навчанні. Йому важко зосередитись на вивченні навчального матеріалу. Він постійно думає про те, як швидше зайти в соціальну мережу і задовольнити свої потреби. Почуття очікування, нетерпіння ведуть до нагромадження агресії, внаслідок чого спостерігається її надлишок. У жертв кібербулінгу є схожі симптоми, але вони вже пов’язані зі страхом. Підлітку, який піддається буллінгу в соцмережах, поступово стає важко знайти спільний контакт з іншими користувачами мережі, а в житті з однолітками. Все це відбувається через постійну тривогу і паніку, яка згодом без допомоги близьких може перерости в глибоку депресію і навіть призвести до суїциду [1].

Деякі дослідження показують, що агресивні відеоігри, які пропагують насильство, можуть підвищувати рівень агресивної поведінки у підлітків, особливо якщо вони активно взаємодіють з такими іграми протягом тривалого

часу. Вони можуть призводити до десенсибілізації до насильства та сприйняття його як нормального способу вирішення конфліктів.

4. Також можна виділити культурні та соціальні чинники.

В країнах чи культурах, де насильство прийнято як частина суспільної норми (наприклад, вуличні бандитські культури чи культ сили), підлітки можуть бачити агресію як прийнятну форму взаємодії з іншими людьми, особливо в конфліктних ситуаціях.

У багатьох культурах існують стереотипи, що чоловіки мають бути агресивними або використовувати силу для досягнення своїх цілей. Ці стереотипи можуть впливати на підлітків, змушуючи їх вірити, що агресія – це спосіб проявити свою маскулінність.

Підлітки з малозабезпечених сімей або ті, хто належать до соціальних меншин (етнічних, релігійних тощо), можуть відчувати себе маргіналізованими. Вони можуть проявляти агресію як спосіб боротьби з відчуттям неповноцінності або через обурення від несправедливості [19].

5. Ще на виникнення агресивної поведінки у підлітків впливають економічні чинники.

Підлітки, які ростуть у малозабезпечених родинах, можуть відчувати розчарування через економічні труднощі, що може призвести до проявів агресії. Вони можуть переживати стрес через брак ресурсів, що підсилює почуття фрустрації та агресії.

У регіонах з високим рівнем безробіття та відсутністю можливостей для соціального та економічного розвитку підлітки можуть відчувати, що їхнє майбутнє обмежене, що веде до агресивних дій через безнадійність [38].

Отже, зовнішні чинники, що впливають на агресивну поведінку підлітків, можуть мати різноманітні корені та виявлятися у поєднанні декількох факторів.

Зазначимо, що внутрішні та зовнішні чинники, взаємодіючи, можуть підсилювати або послаблювати прояви агресії.

Сила, спрямованість, тривалість агресивних проявів залежить від цілого спектра психологічних, фізіологічних і ситуативних чинників. Важливе

значення для формування високого рівня агресивності грають багато біографічних і конституційних чинників – характер раціону людини, значною мірою визначає його войовничість. Але в основі кожної агресії лежить той чи інший конфлікт, – усвідомлюваний чи несвідомий, швидкоплинний чи затяжний, охоче роздмухуваний чи вимушено прийнятий.

В ході дослідження чинників, що сприяють виникненню агресивної поведінки у підлітків, було визначено, що вони є багатофакторними й охоплюють впливи як зовнішнього середовища, так і внутрішніх індивідуальних особливостей підлітків.

1.4. Міжособистісні стосунки підлітків як середовище формування агресивності

Міжособистісна взаємодія є важливою умовою психічного розвитку та формування особистості. У підлітковому віці відбувається формування моральних принципів та соціальних установок, формується ставлення до себе, до оточуючих людей та суспільства. Спілкування з однолітками, однією зі сторін якого є взаємодія, у цей період стає провідним видом діяльності, що надає найбільший вплив на розвиток психічних процесів і формування особистості. Однією з провідних потреб цього віку є потреба у визнанні. У процесі міжособистісної взаємодії підлітки освоюють навички спілкування та способи відстоювання себе, своїх прав та інтересів, у них свої норми спілкування та соціально-культурні установки. На думку багатьох науковців, особливості міжособистісної взаємодії мають прямий зв’язок із формуванням самооцінки та Я-концепції, впливають на розвиток самосвідомості та самовідносини особистості підлітка [10]. У дослідженні Л. Перепелиця, І. Ткаченко та ін. показано, що невміння вибудовувати спілкування та взаємодію наводить особистість підлітка «…до неможливості використання як внутрішніх, так і зовнішніх своїх життєвих ресурсів» [50]. Вчені виділяють два психологічні механізми формування самооцінки в процесі спілкування та

міжособистісної взаємодії: «Я-інший», при якому відбувається зіставлення себе з іншими людьми, і «Я-Я», коли людина усвідомлює себе як особистість, яка має свої мотиви, інтереси та цінності [12].

Міжособистісна взаємодія являє собою процес взаємовпливу суб'єктів, кожен з яких реалізує свої потреби та цілі, виступає причиною та наслідком цієї взаємодії. Основою міжособистісної взаємодії є емоційна складова. Негативна взаємодія в середовищі однолітків призводить до сильних емоційних переживань підлітка, наслідком яких можуть бути депресія, замкнутість або прояв агресії. «Особистісними причинами агресії підлітків, зокрема і вербальної, можуть бути страх, невпевненість у безпеці, очікування поганого, почуття самотності, провини, підвищена дратівливість, уразливість» [6]. У дослідженні М. Гуртової виявлено домінування у підлітків імпунітивної спрямованості, що проявляється у вигляді захисту себе та прагнення уникати фрустрації, що призводить до уникнення широких соціальних контактів [46]. Агресивна поведінка, на думку З.. Макаренко та Є. Фалуніної, «… проявляється як дисбаланс психічних процесів, неадекватності, порушення процесу само актуалізації …» [42]. Причинами підліткової агресії можуть виступати індивідуально-психологічні особливості особистості, її цінності та світогляд, виховання, соціальне середовище. Найчастіше агресивна поведінка обумовлена сукупністю цих чинників. Агресивна поведінка підлітка нерідко є засобом його самоствердження та самореалізації у взаємодії з однолітками та дорослими. Проблема встановлення міжособистісної взаємодії може бути причиною та наслідком агресивної поведінки підлітків.

О. Коповий, розглядаючи міжособистісні відносини підлітків, вважає, що спілкування з однолітками виступає для них як канал, через який вони отримують інформацію, дізнаються про те, що від дорослих, з різних причин, дізнатися не можуть. Крім того, міжособистісні відносини є основним видом діяльності в даному віці, в ході якого підліток навчається необхідним навичкам соціальної взаємодії: з одного боку навчається підкорятися колективній дисципліні, з іншого відстоювати свої інтереси, права та співвідносити їх із

суспільними. Коли підліток відчуває групову приналежність, товариську взаємодопомогу, солідарність, йому легше пережити автономізацію від дорослих, а також дозволяє відчути почуття стійкості та емоційного благополуччя [7].

Розвиток інформаційних технологій дозволяє підліткам взаємодіяти у віртуальному просторі. Крім переваг такої форми взаємодії, існують певні ризики. Поширені моделі онлайн-спілкування, які простежуються у процесі взаємодії підлітків, сприяють появі проблем моральності та нормативності, «...агресивна сторона комунікації починає домінувати і зрештою займає чільну позицію» [29]. Підлітки, які мають високий рівень кіберагресії, прагнуть домінувати, нехтують нормами моралі, схильні до авантюризму, мають знижений рівень саморегуляції та самоконтролю [24]. У цьому ми повністю поділяємо думку науковців, які стверджують, що «спроби ототожнювати поведінку в Мережі з поведінкою в реальності було б помилковим, бо кіберпростір сприяє тому, що відбувається розгальмовування, зниження бар'єрів, які регулюють поведінку суб'єкта в реальному житті» [25].

Теоретичний аналіз результатів досліджень вітчизняних авторів показує багатогранність вивчення проблеми підліткової агресії та їхньої міжособистісної взаємодії. Так у дослідженнях виявлено специфічність механізмів агресивної поведінки підлітків у міжособистісній взаємодії. При виникненні складних ситуацій підлітки, схильні до прояву агресії, відчувають гнів, вороже сприймають ситуацію і намагаються застосовувати конструктивні моделі вирішення проблеми [16]. У інших дослідженнях показано, що у підлітків із вираженою агресивністю домінує ворожість до оточуючих, запальність, схильність до провокацій [5]. Науковцями виявлено стійкі види агресії у сучасних підлітків у вигляді подразнення, образи, підозрілості та зв'язок конфліктності та типів міжособистісної взаємодії девіантних підлітків, яким властиві суперництво та критичність у ситуації блокування їх потреб [9].

Аналіз зарубіжних досліджень також доводить актуальність та багатоаспектність проблеми агресивної поведінки у міжособистісній взаємодії

сучасних підлітків. У дослідженні A. Coskun та E. Hamarta виявлено позитивний взаємозв'язок між агресією та деструктивним підходом до вирішення міжособистісних проблем та негативний взаємозв'язок між агресією та конструктивним вирішенням проблем міжособистісної взаємодії у турецьких підлітків. Словацькі психологи A. Janovska, O. Kalina та ін. виявили, що відносини з однолітками, що несприятливо складаються, є фактором агресивної поведінки в міжособистісній взаємодії. У дослідженні S. Jabeen показано позитивний зв'язок між проблемами міжособистісної взаємодії та реляційною агресією, а також активніший прояв агресії у дівчат, на відміну від юнаків. У дослідженні G. Cuccì вивчено поширеність вербально-емоційної та фізичної агресії на побаченнях серед італійських підлітків. Виявлено вищі рівні прояви вербально-емоційної та фізичної агресії у дівчат, порівняно з юнаками. Xu Baoyu, Li Yonghan та ін. виявили позитивний зв'язок дратівливості з агресією у китайських підлітків. Дослідження S. Zhao, H. Guo, H. Wang, L. Tai показали, що більш високі рівні соціальної тривожності пов'язані з більшою віктимізацією з боку однолітків та агресією на рівні особистісних рис. Віктимізація у відносинах значно передбачала зростання соціальної тривожності, але не навпаки. Соціальна тривожність позитивно передбачала агресію у відносинах з часом, тоді як вплив агресії у відносинах на соціальну тривожність спостерігався лише на стадії раннього підліткового віку. M. Kumar та R. Kapoor виявили зв'язок самооцінки з ворожістю у індійських підлітків. Підлітки з низькою самооцінкою виявляли сильно виражену ворожість, особливо вербальну, у міжособистісній взаємодії [21; 30; 39].

На основі аналізу наукових праць виділимо причини впливу міжособистісних стосунків на формування агресивності у підлітків:

1. Конкуренція за статус у групі. Підлітки прагнуть знайти своє місце серед однолітків, завоювати популярність чи авторитет. Це може створювати умови для конкуренції, що іноді супроводжується проявами агресії як спробою самоствердитися.

2. Булінг і конфлікти. У підліткових групах часто виникають конфлікти, які можуть переходити у форму булінгу (психологічного або фізичного). Агресія тут використовується як засіб домінування над іншими або самозахисту.

3. Соціальний вплив та моделі поведінки. Підлітки схильні наслідувати поведінку значущих осіб у своєму оточенні. Якщо в їхньому середовищі агресивна поведінка є прийнятною або навіть заохочується, вони можуть переймати цю модель взаємодії.

4. Емоційна нестабільність. Підлітковий період характеризується частими емоційними коливаннями через гормональні зміни та психологічну перебудову. Це може призводити до імпульсивності та схильності до агресивної реакції на будь-які труднощі у взаємодії з іншими.

5. Відсутність навичок конструктивного вирішення конфліктів. У цьому віці підлітки часто ще не мають достатнього досвіду для вирішення конфліктів мирним шляхом. Це робить агресію «зручним» засобом вирішення проблем.

6. Проблеми з самооцінкою. У період формування особистості підлітки можуть страждати від низької самооцінки, яка часто проявляється в агресивності. Зокрема, це може бути спроба приховати власну невпевненість чи почуття уразливості.

7. Тиск однолітків. Групові норми та правила сильно впливають на поведінку підлітків. Якщо група толерує чи заохочує агресію, її члени частіше будуть її проявляти, щоб «вписатися» у колектив.

8. Вплив соціальних медіа. У сучасному світі агресія часто проявляється через кібербулінг або токсичну поведінку в Інтернеті. Це посилює напруженість у міжособистісних стосунках і формує агресивність у взаємодії.

Таким чином, міжособистісні стосунки підлітків створюють середовище, в якому формуються агресивні риси через взаємодію соціальних, психологічних і культурних факторів. Цей процес є складним і потребує уваги дорослих, щоб мінімізувати ризики розвитку агресивності та допомогти підліткам знайти конструктивні способи взаємодії.

Отже, міжособистісні стосунки підлітків є важливим середовищем, яке впливає на формування їхніх емоційних, соціальних та поведінкових характеристик. У цьому віці взаємодія з однолітками набуває особливого значення і може стати як джерелом розвитку, так і фактором, що сприяє формуванню агресивності.

Міжособистісні стосунки підлітків, зокрема в групах, потребують постійної уваги та роботи, щоб уникнути конфліктів і сприяти здоровому розвитку особистості. Важливо пам’ятати, що підліткова агресія – це не тільки поведінковий прояв, а й сигнал про можливі внутрішні труднощі, які потребують вирішення.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методика проведення дослідження

Емпіричне дослідження мало за мету виявити особливості прояву агресивності у міжособистісних стосунках підлітків залежно від їхніх стилів взаємодії та рівня соціальної підтримки.

Дослідження проводилося серед учнів підліткового віку шостих – восьмих класів загальноосвітніх шкіл міста Запоріжжя. У експерименті брали участь 45 підлітків віком від 12 до 16 років. Серед них: 16 учнів 6 класів, 15 учнів 7 класів та 14 учнів 8 класів. У дослідженні брали участь як дівчата (22 особи), так і хлопці (23 особи). Така вибірка дозволяє провести порівняльний аналіз і виявити особливості міжособистісних відносин та агресивності підлітків.

У ході дослідження було використано такі методики: анкета соціальної підтримки для визначення впливу соціального середовища, тест Басса-Даркі для оцінки рівня та типів агресії; опитувальник Лірі для вивчення стилів взаємодії. Обробка отриманих результатів проводилася за допомогою методів математичної статистики – кореляційного аналізу Пірсона.

Опишемо ці методики.

1. Анкета соціальної підтримки для визначення впливу соціального середовища (Додаток А).

Мета анкети: виявити рівень підтримки, яку підлітки отримують від різних соціальних джерел: сім’ї, друзів, однолітків, учителів.

Анкета складається з 15 питань, які входять до 4 блоків: «Підтримка з боку сім’ї», «Підтримка з боку друзів та однолітків», «Підтримка з боку вчителів», «Загальний рівень соціальної підтримки».

У блоці анкети «Підтримка з боку сім’ї» досліджується, як часто підлітки відчувають підтримку від членів своєї сім’ї та наскільки відкрито обговорюють із ними свої труднощі та переживання.

Характеристика рівнів.

Високий рівень. Учні завжди відчувають підтримку з боку сім’ї, часто обговорюють із батьками або іншими членами сім’ї свої особисті проблеми та отримують емоційну допомогу.

Середній рівень. Учні часто відчувають підтримку, але іноді уникають обговорення своїх труднощів із сім’єю.

Низький рівень. Учні рідко або ніколи не відчувають підтримки, уникають або не мають можливості обговорювати свої проблеми з сім’єю.

У наступному блоці «Підтримка з боку друзів та однолітків» оцінюється підтримка, яку підлітки отримують від своїх однолітків. Визначається рівень довіри до друзів, готовність звертатися до них у складних ситуаціях та обговорювати особисті проблеми.

Характеристика рівнів.

Високий рівень. Підлітки завжди можуть звернутися до друзів за допомогою та підтримкою, активно діляться своїми переживаннями та отримують емоційну підтримку.

Середній рівень. Друзі часто виступають джерелом підтримки, але підлітки не завжди діляться з ними особистими труднощами.

Низький рівень. Підлітки рідко або ніколи не звертаються до друзів за допомогою та уникають обговорення своїх проблем.

Блок «Підтримка з боку вчителів» спрямований на вивчення рівня підтримки, яку підлітки отримують від учителів у навчальному середовищі. Досліджується готовність педагогів вислухати учнів, допомогти у вирішенні їхніх проблем, а також емоційна залученість педагогів у стосунки з учнями підліткового віку.

Характеристика рівнів.

Високий рівень. Підлітки завжди відчувають розуміння та підтримку з боку педагогів, можуть звернутися до них за порадою або допомогою у будь-якій складній ситуації.

Середній рівень. Підлітки іноді отримують підтримку від педагогів, але не завжди відчувають достатню емоційну залученість.

Низький рівень. Підлітки рідко або ніколи не звертаються до педагогів за допомогою, вважають, що педагоги не проявляють до них інтересу або уваги.

Блок «Загальний рівень соціальної підтримки» відображає інтегральний показник соціальної підтримки, яку підлітки отримують від оточуючих, включаючи сім'ю, друзів, однолітків та вчителів. Загальний рівень соціальної підтримки дозволяє оцінити, наскільки підлітки відчувають себе соціально захищеними, емоційно підтриманими та включеними у стосунки з важливими для них людьми.

Характеристика рівнів.

Високий рівень. Підлітки отримують значну емоційну та практичну підтримку з різних джерел. Вони відчувають себе захищеними та мають ресурси для подолання труднощів.

Середній рівень. Підлітки мають доступ до соціальної підтримки, але вона носить вибірковий характер або надходить переважно з одного джерела.

Низький рівень. Соціальна підтримка недостатня або сприймається підлітками як така, що не відповідає їхнім потребам.

2. Тест Басса-Даркі для оцінки рівня та типів агресії.

Тест Басса-Даркі (англ. Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI) – це психологічний інструмент, розроблений для оцінки різних форм агресивної поведінки у людини. Тест був створений в 1957 році американськими психологами Ернестом Бассом і Адріаною Даркі, і з того часу є одним з найбільш використовуваних у дослідженнях агресії.

Основною метою тесту є визначення рівня агресивності у людини та виявлення різних типів агресивних реакцій, таких як фізична агресія, вербальна

агресія, непряма агресія, підозрілість, образи, почуття провини та інші форми ворожості.

Тест Басса-Даркі складається з 75 тверджень, що оцінюються за чотирибальною шкалою: «так», «не зовсім так», «не знаю» і «ні». Твердження спрямовані на оцінку поведінкових реакцій респондента в умовах соціальних взаємодій, конфліктних ситуацій та стосунків з іншими людьми.

Тест оцінює агресивність за кількома основними шкалами, кожна з яких відображає різні аспекти агресивної поведінки:

1) Фізична агресія – визначає схильність до застосування фізичної сили в конфліктах.

2) Непряма агресія – включає такі форми агресії, як маніпулювання, помста або поширення чуток.

3) Роздратування – вимірює емоційні реакції, які пов’язані з легким і швидким виникненням гніву, нетерпінням та дратівливістю

4) Вербальна агресія – спрямована на словесні нападки, образи та обвинувачення.

5) Підозрілість – виражена в недовірі до оточуючих і в схильності до образливих тлумачень їхніх намірів.

6) Образа – спрямована на вираження незадоволення, негативних емоцій у вигляді закидів чи принижень.

7) Негативізм – ставлення до всього навколишнього через призму песимізму, критицизму та відторгнення.

8) Почуття провини – оцінює внутрішні переживання особи, що виникають через агресивну поведінку.

9) Індекс агресії – загальний показник агресивності, який формується на основі різних типів агресії.

10) Індекс ворожості – враховує загальну тенденцію до ворожих взаємодій з оточенням.

Оцінка результатів відбувається за наступними рівнями:

- низький рівень агресії: низькі значення на шкалах фізичної та вербальної агресії, а також низький показник ворожості;

- середній рівень агресії: помірні значення на шкалах агресії, зокрема на шкалі підозрілості та образи;

- високий рівень агресії: високі показники на всіх шкалах агресії, включаючи фізичну агресію, непряму агресію, образи та підозрілість.

Інтерпретація результатів:

- високі показники на шкалах агресії можуть вказувати на тенденцію до ворожих чи конфліктних взаємодій у соціальних ситуаціях;

- високі показники на шкалі підозрілості можуть свідчити про схильність до недовіри та соціальної ізоляції;

- високі показники на шкалі негативізму зазвичай вказують на песимістичний погляд на оточуючих та на ситуації в житті.

Тест Басса-Даркі застосовується в різних психологічних дослідженнях, спрямованих на вивчення агресії, міжособистісних стосунків.

3. Опитувальник Лірі для вивчення стилів взаємодії.

Опитувальник Т. Лірі є інструментом, що призначений для дослідження міжособистісних відносин, взаємодій та поведінкових стилів особистості в соціальних ситуаціях. Цей опитувальник був розроблений американським психологом Томасом Лірі в середині XX століття і активно використовується для вивчення та класифікації стилів взаємодії, зокрема в контексті соціальної адаптації, комунікації та міжособистісних відносин.

Основною метою опитувальника є визначення основних стилів взаємодії особистості з іншими людьми. Він допомагає оцінити, як людина веде себе в соціальних ситуаціях, як реагує на взаємодії з іншими, чи є у неї схильність до конфліктів, домінування чи, навпаки, підпорядкування.

Опитувальник складається з 128 тверджень, які оцінюються за трирівневою шкалою: так, не зовсім так, ні. Твердження описують різноманітні способи взаємодії особи в соціальних ситуаціях, а також її ставлення до інших

людей.

Основні шкали опитувальника Лірі:

1) Авторитарний стиль вимірює схильність особистості до контролю та домінування у взаємодії з іншими. Люди з високими показниками на цій шкалі схильні до маніпулювання іншими і часто домінують у соціальних ситуаціях.

2) Егоїстичний стиль оцінює індивідуалістичні тенденції, орієнтовані на власні інтереси, ігноруючи потреби інших.

3) Агресивний стиль визначає схильність до відкритої агресії та конфліктних реакцій у стосунках з іншими людьми.

4) Підозрілий стиль оцінює недовіру та схильність до підозрілості в стосунках з іншими людьми. Люди з високим балом на цій шкалі часто підозрюють інших у непотрібних намірах.

5) Підпорядкований стиль вимірює схильність до пасивної поведінки, підкорення чужій волі, неспроможність виразити власні думки та інтереси.

6) Залежний стиль вказує на схильність до залежності від інших людей і труднощі з самостійним прийняттям рішень.

7) Доброзичливий стиль оцінює здатність до емпатії та дружелюбності в стосунках, бажання допомогти іншим, готовність до співпраці.

8) Альтруїстичний стиль визначає тенденцію до самопожертви на користь інших, бажання допомогти без очікування власної вигоди.

Індекси опитувальника:

1) Індекс домінування: вимірює загальний рівень прагнення до контролю та владарювання у стосунках з іншими.

2) Індекс дружелюбності: визначає рівень відкритості, доброзичливості та готовності до співпраці в міжособистісних стосунках.

Інтерпретація результатів:

Гармонійна поведінка. Особистість, яка має низькі показники на шкалах агресивності, підозрілості та домінування, але високі на шкалах дружелюбності та альтруїстичності. Така людина проявляє доброзичливість, співпрацю та емпатію.

Акцентуація. Особистість, що проявляє схильність до певних екстремальних стилів взаємодії. Вони можуть виявляти властивості авторитаризму, агресивності чи підозрілості.

Виражені труднощі. Високі показники на шкалах агресивності, підозрілості, залежності, а також низькі показники на шкалах дружелюбності і альтруїзму. Людина з такими характеристиками зазвичай має проблеми з соціальною адаптацією, часто стикається з конфліктами та труднощами у спілкуванні.

Опитувальник Лірі використовується для вивчення стилів взаємодії в соціальних групах та родинах; діагностики міжособистісних проблем та конфліктів; психологічної допомоги в корекції соціальних відносин та розвитку емоційної компетентності; оцінки соціальної адаптації підлітків, студентів або працівників у колективі.

4. Кореляційний аналіз Пірсона – це статистичний метод, що використовується для оцінки сили та напряму лінійної залежності між двома змінними. Він дозволяє виміряти, наскільки сильно змінюються дві змінні разом, а також визначити, чи є зв’язок позитивним або негативним.

2.2. Результати емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків

Розглянемо результати анкетування підлітків.

В ході проведення кількісного та якісного аналізу результатів анкети за кожним блоком було визначено рівні: високий, середній, низький.

Блок «Підтримка з боку сім’ї» (рис. 2.1.).

Високий рівень підтримки з боку сім’ї.

У 6-у класі 11 учнів (68,7%) завжди відчувають підтримку з боку сім’ї. Вони активно залучають батьків до обговорення своїх особистих проблем, що свідчить про високий рівень довіри до сімейного оточення. У 7-у класі цей показник дещо знижується до 60,0%, а в 8-у класі – до 50,0%. Зменшення

високого рівня підтримки з віком може пояснюватися підвищенням прагнення до самостійності у підлітків.

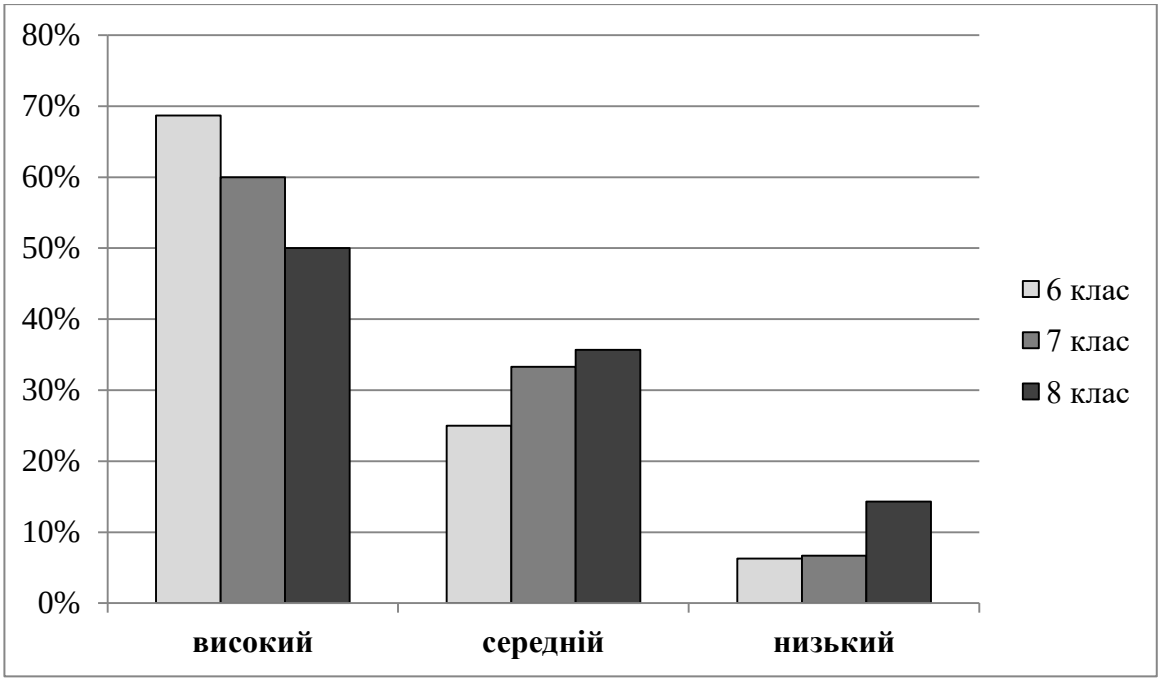


Рис. 2.1. Результати анкетування підлітків за блоком «Підтримка з боку сім'ї»

Середній рівень підтримки.

У 6-у класі середній рівень підтримки демонструють 25,0% учнів. Вони часто отримують підтримку від сім'ї, але не завжди відкрито обговорюють свої переживання або звертаються за допомогою. У 7-у класі частка таких учнів зростає до 33,3%, а в 8-у класі – до 35,7%. Це може свідчити про поступове ускладнення комунікації між підлітками та їхніми батьками, яке може бути пов'язане з початком підліткових криз.

Низький рівень підтримки.

У 6-у класі лише 6,3% учнів (1 учень) рідко або ніколи не отримують підтримки від сім'ї. У 7-у класі цей показник виявлено теж у одного підлітка (6,7%), а в 8-у класі це показник збільшується до 14,3%. Це свідчить про те, що деякі підлітки в старших класах можуть відчувати ізоляцію в сімейному оточенні або обмежену доступність емоційної підтримки.

Отримані результати свідчать, що сім'я є ключовим джерелом соціальної підтримки для учнів молодших класів. Проте з віком частка учнів із високим

рівнем підтримки з боку сім'ї знижується, а частка підлітків із середнім і низьким рівнями підтримки зростає. Це підкреслює важливість зміцнення сімейних взаємин у період підліткового віку, зокрема через заохочення відкритої комунікації та створення комфортної атмосфери для обговорення проблем.

Блок «Підтримка з боку друзів та однолітків» (рис. 2.2.).

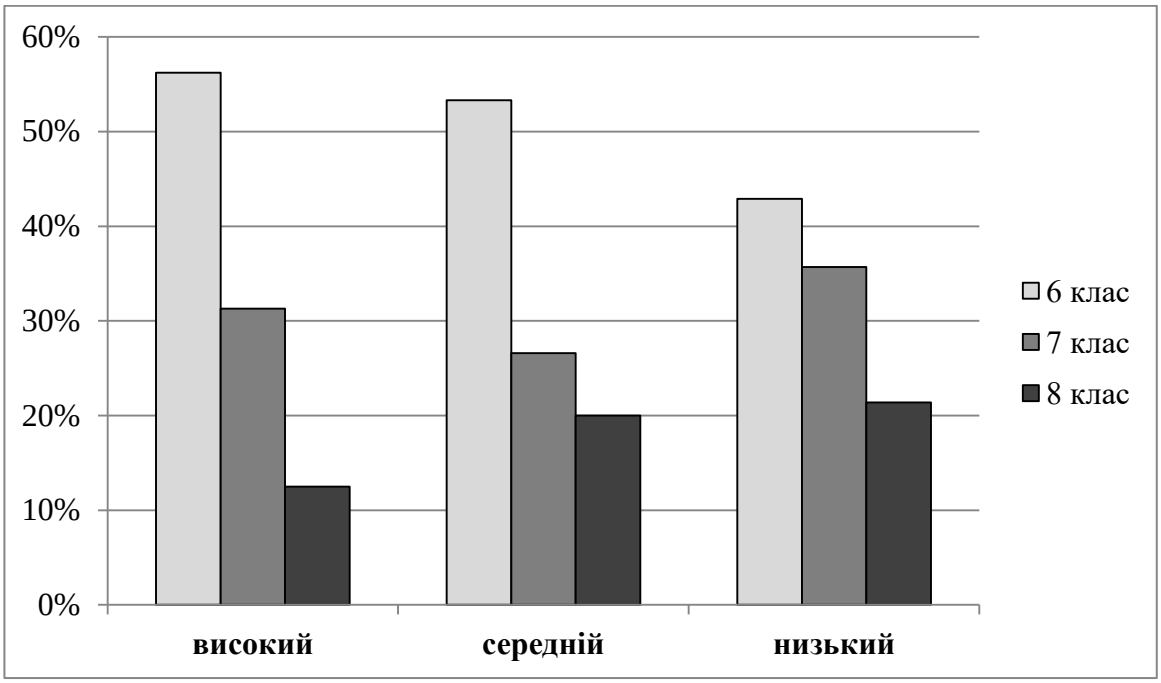


Рис. 2.2. Результати анкетування за блоком «Підтримка з боку друзів та однолітків»

Високий рівень підтримки.

У 6-у класі трохи більше половини підлітків (56,2%) вважають своїх друзів основним джерелом емоційної підтримки. Вони легко діляться з друзями своїми переживаннями та розраховують на їхню допомогу. У 7-у класі цей показник незначно знижується до 53,3%, що може свідчити про певні труднощі у дружніх стосунках, які виникають у період підліткового віку. У 8-у класі частка учнів із високим рівнем підтримки знижується до 42,9%. Це може бути пов'язано з ускладненням соціальних зв'язків у старшому підлітковому віці.

Середній рівень підтримки.

У 6-у класі 31,3% учнів зазначають, що часто отримують підтримку від друзів, але не завжди готові обговорювати з ними особисті проблеми. У 7-у

класі частка таких учнів зменшується до 26,6%, а в 8-у класі знову зростає до 35,7%. Це може свідчити про те, що з віком підлітки стають більш вибірковими у взаєминах із друзями та рідше звертаються за допомогою в складних ситуаціях.

Низький рівень підтримки.

У 6-у класі лише 12,5% підлітків (2 учні) рідко або ніколи не звертаються до друзів за підтримкою. У 7-у класі цей показник зростає до 20% (3 учні), а в 8-у класі – до 21,4% (3 учні). Це свідчить про те, що у старших підлітків частіше спостерігаються проблеми у встановленні близьких дружніх стосунків, що може бути наслідком конфліктів, соціального виключення або низького рівня довіри до однолітків.

Також було встановлено, що більшість дівчат підліткового віку демонструють високий рівень підтримки з боку друзів, активно діляться своїми переживаннями та отримують емоційну допомогу. Натомість у хлопців спостерігається більша схильність до середнього та низького рівнів підтримки, що може бути пов’язано з культурними або особистісними бар’єрами у спілкуванні.

Отже, підтримка з боку друзів відіграє важливу роль у житті підлітків, але її рівень поступово знижується з віком. Це може бути наслідком зростання соціальних бар’єрів або особливостей підліткових взаємин, які ускладнюються через конкуренцію, конфлікти або підвищені очікування один до одного. Рекомендовано створювати умови для розвитку позитивних дружніх відносин, особливо у старших підлітків, через тренінги комунікації та залучення до спільних соціальних проєктів.

Блок «Підтримка з боку вчителів» (рис. 2.3.).

Високий рівень підтримки з боку педагогів.

У 6-у класі більшість учнів (62,5%) вважають, що педагоги є доступними для спілкування, готовими вислухати їхні труднощі та надати допомогу. У 7-у класі цей показник зменшується до 46,7%, а у 8-у класі – до 35,7%. Зниження рівня підтримки з віком може пояснюватися зміною взаємин між підлітками та

педагогами, оскільки старші учні менше схильні звертатися за допомогою через зростання потреби в незалежності або через втрату довіри.

Середній рівень підтримки.

У 6-у класі 31,2% учнів відчувають підтримку від педагогів, але не завжди відкрито звертаються до них із проблемами. У 7-у класі цей показник збільшується до 40,0%, а у 8-у класі сягає 50,0%. Це свідчить про те, що з віком підлітки менше залучають педагогів до вирішення своїх проблем, хоча і не виключають такої можливості.

Низький рівень підтримки.

У 6-у класі лише 6,3% учнів (1 учень) зазначили, що майже не відчувають підтримки від педагогів. У 7-у класі цей показник зростає до 13,3%, а у 8-у класі – до 14,3%. Зростання низького рівня підтримки може бути пов’язане з тим, що старші підлітки сприймають педагогів як менш емоційно залучених або відчувають відчуження через конфлікти чи нерозуміння.

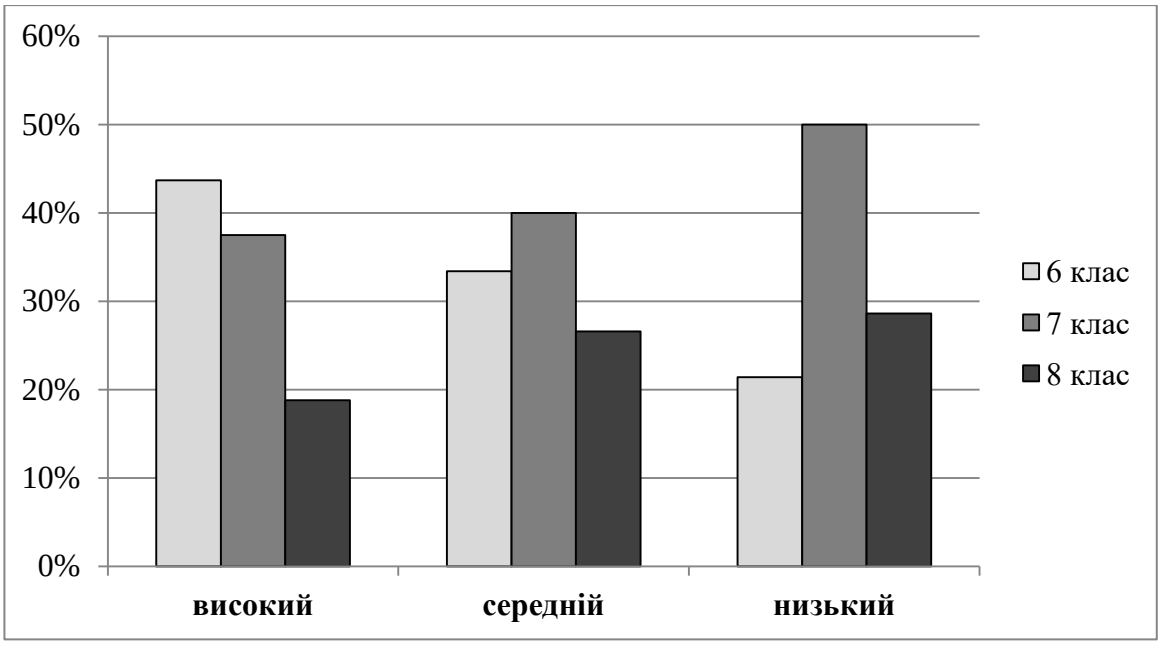


Рис. 2.3. Результати анкетування за блоком «Підтримка з боку вчителів»

За гендерною ознакою встановлено, що серед дівчат спостерігається вищий відсоток тих, хто відчуває високий рівень підтримки з боку педагогів. Вони частіше готові звертатися за порадою та допомогою. Хлопці демонструють схильність до середнього або низького рівня підтримки, що

може бути зумовлено більшою емоційною закритістю або відчуттям дистанції між собою та педагогами.

Результати свідчать, що педагоги є важливим джерелом підтримки, особливо для учнів молодших класів. Проте з віком рівень підтримки поступово знижується, що може бути пов’язано з кризами підліткового віку, прагненням до самостійності та недостатньою емоційною залученістю педагогів. Це підкреслює необхідність створення умов для більш тісної співпраці між педагогами та старшими підлітками, включаючи проведення індивідуальних бесід, залучення педагогів до позакласних заходів та навчання педагогів методам ефективної комунікації.

Блок «Загальний рівень соціальної підтримки» (рис. 2.4.).

Високий рівень соціальної підтримки.

У 6-у класі 62,5% учнів відчувають високий рівень загальної підтримки з боку родини, однолітків та педагогів. Цей показник зменшується у 7-у класі (53,3%) і трохи більше у 8-у класі (50,0%). Це свідчить про те, що з віком підлітки можуть відчувати зниження емоційної підтримки або вважають себе більш самостійними, що впливає на їхню оцінку доступності підтримки.

Середній рівень соціальної підтримки.

У 6-у класі 31,3% учнів оцінюють рівень соціальної підтримки як середній, у 7-у класі цей показник збільшується до 40,0%, а у 8-у класі – до 42,9%. Зростання цього показника із віком може бути пов’язане із змінами у соціальних зв’язках, включаючи ускладнення взаємин із дорослими та однолітками, а також із кризами підліткового віку.

Низький рівень соціальної підтримки.

Низький рівень соціальної підтримки зустрічається рідко: 6,3% у 6-у класі, 6,7% у 7-у класі та 7,1% у 8-у класі. Ці учні можуть перебувати у соціально несприятливих умовах, зіштовхуватися з байдужістю з боку однолітків, родини чи педагогів або мати труднощі у встановленні міжособистісних контактів.

Дівчата частіше демонструють високий рівень соціальної підтримки, що свідчить про їх більшу схильність до емоційного спілкування та звернення за допомогою. Хлопці частіше оцінюють рівень соціальної підтримки як середній або низький, що може бути зумовлено їхньою меншою схильністю до пошуку допомоги або підтримки у стресових ситуаціях.

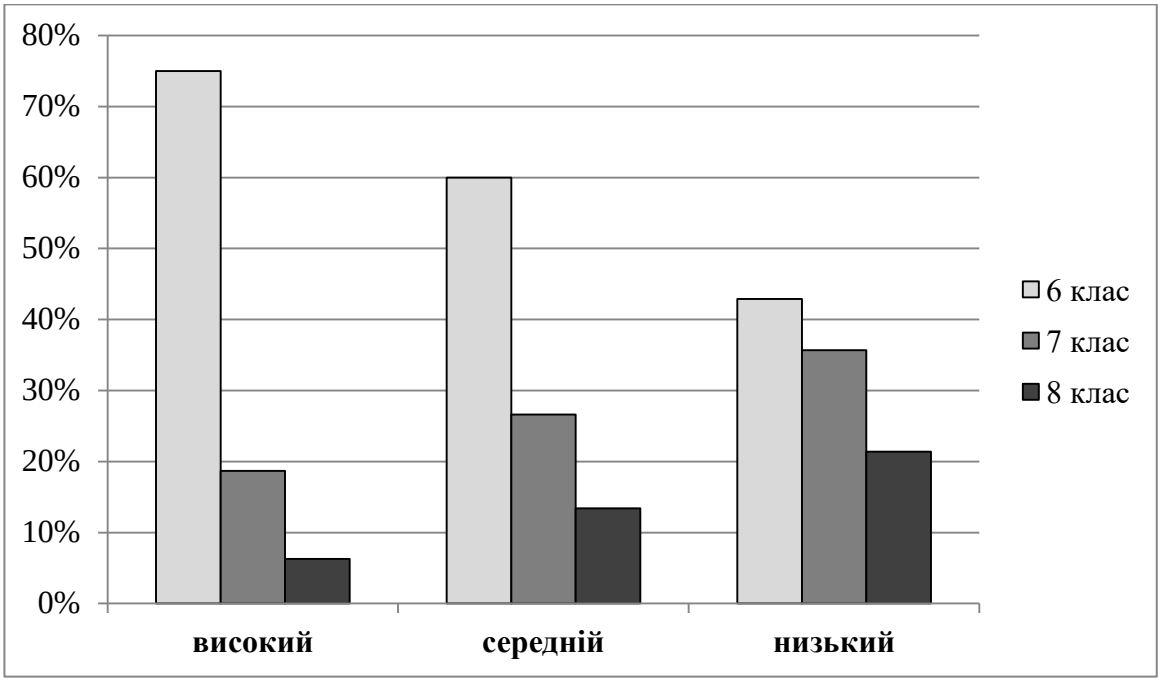


Рис. 2.4. Результати анкетування за блоком «Загальний рівень соціальної підтримки»

Результати, що наведені на рисунку 2.4. демонструють, що більшість підлітків мають доступ до значного рівня соціальної підтримки, особливо у молодшому віці. Проте з віком відзначається тенденція до зниження рівня підтримки, що може свідчити про вплив вікових змін та криз підліткового віку. Це вказує на необхідність посилення роботи із соціальною підтримкою для старших підлітків, включаючи розвиток комунікативних навичок, створення сприятливого шкільного клімату та підтримки сімейних стосунків.

На основі аналізу результатів анкети соціальної підтримки підлітків, отриманих у дослідженні, було з’ясовано, що в цілому, більшість підлітків відчувають наявність соціальної підтримки з боку оточуючих, включаючи сім’ю, однолітків та педагогів. Однак, з віком цей рівень підтримки дещо знижується, що є характерним для підліткових років, коли починаються

процеси емоційної і соціальної автономії. Зокрема, учні 6-го класу частіше відчувають високий рівень соціальної підтримки (62,5%), тоді як учні 8-го класу оцінюють свою підтримку на рівні 50,0%. Це свідчить про можливі труднощі підлітків старших класів з адаптацією до змін у їх соціальних зв'язках, а також з підвищеною самостійністю, що може впливати на їхнє відчуття підтримки.

Підлітки відзначають значну роль сім'ї у забезпеченні їхньої емоційної підтримки, особливо на молодших етапах навчання. Учні 6-го класу відчувають найбільшу підтримку з боку родини (68,7%), що може бути пов'язано з більшою залежністю від батьків. З віком рівень підтримки з боку сім'ї знижується, особливо в 8-у класі, коли підлітки прагнуть до більшої незалежності (50,0%). Це може свідчити про зростаючі труднощі в міжособистісних стосунках підлітків з батьками, що потребує додаткової уваги і підтримки з боку педагогів та психологів.

Усі підлітки вказують на важливість підтримки з боку однолітків, яка є важливим чинником у їх соціалізації. Проте, виявлено, що з віком рівень підтримки серед однолітків знижується, що може бути зумовлено змінами у групових динаміках та початком конфліктів у підлітковому середовищі. У старших класах зростає частка учнів, які оцінюють свою підтримку як середню або низьку (особливо в 8-у класі, де 42,9% учнів вказали на середній рівень підтримки).

Соціальна підтримка з боку вчителів оцінюється на середньому рівні, і лише деякі підлітки вказують на високий рівень підтримки з боку вчителів (особливо у 6-у класі). Це може бути пов'язано з тим, що у молодших класах учні більш активно взаємодіють з педагогами, в той час як у старших класах взаємини з педагогами стають менш інтенсивними. У старших класах підлітки більше залежні від своїх однолітків, і підтримка з боку педагогів може бути менш вираженою.

Щодо гендерних відмінностей то було встановлено, що дівчата виявляють більш високий рівень соціальної підтримки порівняно з хлопцями.

Це може бути зумовлено тим, що дівчата частіше звертаються за емоційною підтримкою до оточуючих і здатні ділитися своїми переживаннями, тоді як хлопці зазвичай менш відкриті в цьому аспекті, що відображається у більш низькому рівні підтримки з їх боку.

Наступним кроком емпіричного дослідження було вивчення агресивності підлітків за допомогою методики Басса-Дарки. Результати дослідження представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження агресивності підлітків за методикою Басса-Дарки

Шкала	Рівень вираженості (%)								
	низький			середній			високий		
	6 клас	7 клас	8 клас	6 клас	7 клас	8 клас	6 клас	7 клас	8 клас
Фізична агресія	12,5	13,3	13,3	50,0	60,0	60,0	37,5	26,7	26,7
Непряма агресія	31,2	20,0	26,6	12,5	53,3	53,3	56,2	26,7	20.0
Роздратування	18,8	13,3	6,7	43,7	66,7	53,3	37,5	20,0	40,0
Вербальна агресія	31,2	-	13,3	18,8	40,0	26,7	50,0	60,0	60,0
Образа	37,5	60,0	33,3	37,5	33,3	40,0	25,0	6,7	26,7
Підозрілість	6,3	20,0	26,7	37,5	60,0	26,7	56,2	20,0	46,6
Негативізм	6,3	26,6	13,3	50,0	40,0	60,0	43,7	33,3	26,7
Почуття провини	-	26,6	26,7	25,0	40,0	40,0	75,0	33,3	33,3
Індекс агресії	25,0	13,3	26,7	31,3	60,0	33,3	43,7	26,7	40,0
Індекс ворожості	6,3	26,6	13,3	50,0	66,7	53,3	43,7	6,7	33,3

З таблиці 2.1 можна побачити, що в учнів 6 класу найбільш виражені такі реакції, як почуття провини (75,0%), непряма агресія (56,2%), підозрілість (56,2%). В учнів 7 класу переважає вербальна агресія (60,0%). В учнів 8 класу виражені такі реакції як вербальна агресія (60,0%) та підозрілість (46,6%). Отримані результати дозволяють зробити висновки про те, що, хоча середній рівень агресії та ворожості у підлітків сьомих та восьмих класів нижчий, ніж у

шестикласників, вони схильні висловлювати агресію у відкритій вербальній формі порівняно з підлітками шостого класу, у яких агресивні реакції частіше виражені у непрямій формі, а також виявляються у підозрілості та почутті провини.

Також було встановлено, що у дівчат переважає непряма агресія, а хлопців – фізична агресія.

Дослідження міжособистісних відносин проводилося нами за допомогою методики Т. Лірі. Отримані результати представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати дослідження міжособистісних відносин за методикою Т. Лірі

Шкала	Рівень вираженості (%)								
	Гармонійна поведінка			Акцентуація			Виражені труднощі		
	6 клас	7 клас	8 клас	6 клас	7 клас	8 клас	6 клас	7 клас	8 клас
Авторитарний	73,3	60,0	78,5	26,7	20,0	14,2	-	20,0	7,1
Егоїстичний	73,3	80,0	100	20,0	13,3	-	6,7	6,7	-
Агресивний	86,6	73,3	92,8	13,3	20,0	7,1	-	6,7	-
Підозрілий	86,6	80,0	71,4	6,7	13,3	21,4	-	6,7	7,1
Підпорядкований	86,6	93,3	92,8	13,3	6,7	7,1	6,7	-	-
Залежний	80,0	80,0	100	13,3	13,3	-	6,7	6,7	-
Доброзичливий	80,0	73,3	78,5	13,3	26,7	14,2	6,7	-	7,1
Альтруїстичний	73,3	66,6	85,7	13,3	26,7	14,2	13,3	6,7	-
Індекс домінування	86,6	80,0	100	13,3	20,0	-	-	-	-
Індекс дружелюбності	86,6	80,0	78,5	13,3	13,3	14,2	-	6,7	7,1

Аналіз даних показує, що у більшість досліджуваних підлітків мають гармонійні міжособистісні відносини за всіма шкалами. У чверті учнів 6 класу (26,7%) можна побачити акцентуацію за шкалою «авторитарний», а виражені труднощі за шкалою «альтруїстична» спостерігаються у малої частини учнів (13,3%). Чверть учнів 7 класу (26,7%) мають акцентуацію за шкалами

«дружелюбний» та «альтруїстичний», а виражені труднощі за шкалою «авторитарний» можна відзначити у невеликій частині учнів (20,0%). Акцентуацію в учнів 8 класу можна побачити лише у невеликої частини досліджуваних (21,4%) за шкалою «підозрілий», а виражених труднощів практично немає.

Для проведення порівняльного аналізу між методиками було використано метод кореляційного аналізу – коефіцієнт кореляції Пірсона

За допомогою методу кореляційного аналізу між агресивністю та соціальною підтримкою було отримано наступні результати:

1. Між фізичною агресією та соціальною підтримкою -0.45 (помірно негативний зв'язок). Результати показують, що між рівнем фізичної агресії та рівнем соціальної підтримки існує помірно негативний зв'язок. Це означає, що підлітки, які відчувають високий рівень фізичної агресії, мають тенденцію до зниженого рівня соціальної підтримки, що може свідчити про ізоляцію або відсутність підтримки з боку оточення. Це особливо виражено серед учнів 8-го класу, де високий рівень агресії поєднується з низьким рівнем підтримки з боку сім'ї та однолітків.

2. Між непрямою агресією та соціальною підтримкою -0.60 (сильний негативний зв'язок). Згідно з отриманими результатами, рівень непрямої агресії має сильний негативний зв'язок з соціальною підтримкою. Це означає, що підлітки, які демонструють високу непряму агресію (наприклад, маніпуляції, інтриги), частіше відчувають низький рівень соціальної підтримки, що може бути пов'язано з відсутністю довіри з боку оточуючих. Такі підлітки можуть мати проблеми у взаєминах з друзями та родиною.

3. Між роздратуванням та соціальною підтримкою -0.35 (слабкий негативний зв'язок). Роздратування виявляється помірно пов'язане з соціальною підтримкою. Підлітки, які часто відчувають роздратування, зазвичай оцінюють свою соціальну підтримку як середню або низьку. Це може свідчити про труднощі в регулюванні емоцій та відсутність ефективних

стратегій вирішення конфліктів, що призводить до меншої підтримки від однолітків або педагогів.

4. Між вербальною агресією та соціальною підтримкою -0.50 (сильний негативний зв’язок). Вербальна агресія, яка включає образливі або агресивні висловлювання, має значний негативний зв’язок з рівнем соціальної підтримки. Підлітки, які часто вдаються до вербальної агресії, мають проблеми з отриманням підтримки від своїх однолітків та оточення. Це може бути результатом конфліктних ситуацій у колективі або ізоляції через агресивні висловлювання.

5. Між образою та соціальною підтримкою -0.40 (помірно негативний зв’язок). Образи, як форма агресії, також мають помірно негативний зв’язок із соціальною підтримкою. Ті підлітки, які часто ображають інших, часто вказують на низький рівень соціальної підтримки. Це може бути пов’язано з тим, що образи часто призводять до конфліктів у колективі та втрачених дружніх зв’язків, що знижує рівень емоційної підтримки.

6. Між підозрілістю та соціальною підтримкою -0.55 (сильний негативний зв’язок). Підозрілість, як прояв агресії, має сильний негативний зв’язок з рівнем соціальної підтримки. Підлітки, які схильні до підозрілості, мають менше підтримки від оточуючих, оскільки їхнє недовіра може призвести до відчуження та ізоляції. Це може бути викликано як індивідуальними особливостями, так і специфічними соціальними ситуаціями, які сприяють розвитку таких рис.

7. Між негативізмом та соціальною підтримкою -0.30 (слабкий негативний зв’язок). Негативізм, як загальна ознака агресивної поведінки, також має слабкий негативний зв’язок з соціальною підтримкою. Підлітки, які схильні до негативних оцінок та зауважень, можуть стикатися з труднощами у взаєминах з оточуючими, що знижує рівень їхньої підтримки.

Результати кореляційного аналізу вказують на те, що агресивні прояви, зокрема фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія та підозрілість, мають значний негативний зв’язок із рівнем соціальної підтримки підлітків. Це

свідчить про те, що підлітки з високими рівнями агресії зазвичай відчувають менше соціальної підтримки від своїх оточуючих. Це може бути результатом соціальних і емоційних труднощів, з якими стикаються підлітки в процесі розвитку, а також може вказувати на потребу у додатковій допомозі у регулюванні емоцій та покращенні міжособистісних стосунків.

Наступним кроком було використано метод кореляційного аналізу на результатах, отриманих за методикою Басса-Дарки та методикою Т. Лірі. Отримані кореляційні взаємозв'язки представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Кореляційні взаємозв'язки між результатами, отриманими за методикою Басса-Дарки та методикою Т. Лірі

Шкала	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядкований	Залежний	Доброзичливий	Альтруїстичний	Індекс домінування	Індекс дружелюбності
Фізична агресія	0,11	0,08	0,16	-0,07	-0,12	-0,17	-0,13	-0,21	0,21	-0,31
Непряма агресія	0,18	0,12	0,27	0,27	0,07	0,02	-0,09	-0,04	-0,03	-0,35
Роздратування	0,31	0,24	0,32	0,31	0,29	0,16	-0,1	-0,06	-0,1	-0,38
Вербальна агресія	0,15	0,08	0,23	0,36	-0,07	-0,09	-0,07	-0,16	-0,09	-0,37
Образа	0,18	0,28	0,24	0,43	0,26	0,15	0,21	0,17	-0,1	-0,15
Підозрілість	0,08	0,09	0,33	0,37	0,04	0,12	0,003	0,1	-0,11	-0,26
Негативізм	0,09	0,01	0,12	0,07	-0,19	-0,35	-0,4	-0,29	0,03	-0,54
Почуття провини	0,15	0,09	0,11	0,01	0,17	0,1	0,15	0,11	0,05	0,07
Індекс агресії	0,23	0,14	0,31	0,28	0,03	-0,04	-0,12	-0,15	-0,01	-0,44
Індекс ворожості	0,16	0,22	0,36	0,49	0,17	0,17	0,11	0,16	-0,13	-0,27

Проведений кореляційний аналіз дозволив виявити статистично значущі взаємозв'язки між шкалою «Підозрілий» за тестом Т. Лірі та такими шкалами за методикою Басса-Дарки як «Образа» ($r=0,44$ при $p<0.01$), «Підозрілість» ($r=0,37$ при $p<0.01$), «Індекс ворожості» ($r=0,5$ при $p<0.01$). Отримані результати свідчать, що ворожість і образливість підлітків виявляється у їх

міжособистісних відносинах у вигляді підозрілості, невміння встановлювати довірчі контакти з однолітками.

Також виявлено статистично значущі взаємозв'язки між шкалою «Роздратування» та «Авторитарний» ($r=0,31$ при $p<0.05$); між шкалою «Агресивний» за тестом Т. Лірі та шкалами за методикою Басса-Дарки «Роздратування» ($r = 0,32$ при $p < 0.05$), «Підозрілість» ($r = 0,33$ при $p < 0.05$), «Індекс агресії» ($r = 0,31$ при $p < 0.05$), «Індекс ворожості» ($r = = 0,36$ при $p < 0.05$); між шкалою «Підозрілий» та шкалами «Роздратування» ($r=0,31$ при $p<0.05$) та «Вербальна агресія» ($r = 0,36$ при $p < 0.05$).

Виходячи з отриманих даних, можна відзначити, що агресивність і ворожість у міжособистісних відносинах підлітків найчастіше виражається у вигляді дратівливості, підозрілості та вербальної агресії.

Виявлено також зворотні кореляційні взаємозв'язки з високим рівнем статистичної значущості між такими шкалами як «Негативізм» та «Дружній» ($r = – 0,41$ при $p < 0.01$), «Роздратування» та «Індекс дружелюбності» ($r = – 0,39$ при $p < 0.01$), «Вербальна агресія» та «Індекс дружелюбності» ($r = - 0,38$ при $p < 0.01$), «Негативізм» та «Індекс дружелюбності» ($r = - 0,55$ при $p < 0.01$), «Індекс агресії» та «Індекс дружелюбності» ($r = - 0,45$ при $p <0.01$). Отримані результати показують, що високий рівень агресивності, негативізму, дратівливості підлітків призводять до зниження дружелюбності, викликають напружені міжособистісні стосунки.

Зворотні кореляційні статистично значущі взаємозв'язки існують також між шкалами «Негативізм» і «Залежний» ($r = – 0,35$ при $p < 0.05$), а також між шкалою «Індекс дружелюбності» та шкалами «Фізична агресія» ($r = – 0,31$ при $p<0.05$) та «Непряма агресія» ($R = - 0,35$ при $p < 0.05$). З отриманих результатів, можна дійти невтішного висновку у тому, при високому рівні негативізму в міжособистісних відносинах підлітків відбувається зниження конформності, підвищується незалежність поведінки.

В ході емпіричного дослідження було встановлено:

1) Підлітки з високим рівнем агресії, зокрема фізичної та вербальної, мають значно нижчий рівень соціальної підтримки.

2) Високі показники агресії, особливо у підлітків 7-8 класів, корелюють з більшими труднощами в міжособистісних відносинах.

3) Підлітки, які показали високий рівень агресії (особливо агресивність, егоїзм та авторитаризм), мають більш виражені конфліктні стилі взаємодії та проблеми у соціальній адаптації.

4) Низький рівень соціальної підтримки корелює з високими показниками агресії та егоїзму, що підтверджує взаємозв’язок між відсутністю підтримки та розвитку деструктивних форм поведінки у підлітків.

5) Підлітки з низьким рівнем соціальної підтримки, за результатами анкети, показали високі рівні агресивності, що також підтверджує наявність зв’язку між соціальною підтримкою та рівнем агресії.

6) Підлітки, які мають більш виражену соціальну підтримку, демонструють значно нижчі показники агресії та мають більш гармонійні міжособистісні відносини, що узгоджується з результатами за методикою Т. Лірі, де рівень дружелюбності та альтруїзму був вищим у тих, хто мав кращу підтримку

Отже, результати проведеного дослідження показують, що агресивність підлітків надає значний вплив на міжособистісні відносини з однолітками, при цьому уразливість, ворожість і агресія проявляються в підозрілості та дратівливості, а високий рівень агресивності, негативізму, дратівливості знижують дружелюбність підлітків під час спілкування з оточуючими людьми.

Таким чином, отримані результати дослідження підтверджують гіпотезу, що прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків обумовлені низкою соціально-психологічних чинників, зокрема поєднанням індивідуальних особливостей особистості та соціальної підтримки. Підлітки з низьким рівнем соціальної підтримки та конфліктними стилями взаємодії, як правило, мають більш високий рівень агресії. Відсутність соціальної підтримки,

особливо у періоди соціальної та емоційної нестабільності, може сприяти розвитку агресивних проявів і ускладнювати міжособистісні стосунки.

2.3. Рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків

Профілактика агресивної поведінки серед підлітків є важливою складовою здорового розвитку, оскільки агресія може призвести до серйозних соціальних, психологічних і фізичних наслідків. Для ефективної профілактики агресивної поведінки необхідно враховувати різні аспекти життя підлітка, зокрема їхню соціальну підтримку, емоційну саморегуляцію, особистісні особливості, а також взаємодію в сім'ї, школі та з однолітками.

Профілактична діяльність не може обмежуватися лише заходами індивідуального впливу та корекції, що застосовуються безпосередньо до неповнолітнього. Соціального оздоровлення та соціально-педагогічної корекції потребує несприятливе середовище, що викликає соціальну дезадаптацію неповнолітнього.

Профілактика та попередження агресивної поведінки неповнолітніх стають не лише соціально значущими, а й психологічно необхідними. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики має вирішуватись у наступних основних напрямках:

- виявлення несприятливих факторів та десоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які зумовлюють відхилення у розвитку особистості неповнолітніх та своєчасна нейтралізація цих несприятливих дезадаптуючих впливів;
- своєчасна діагностика асоціальних відхилень у поведінці неповнолітніх та здійснення диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції поведінки, що відхиляється [18].

В даний час фіксується зростання різних відхилень в особистості та поведінці підростаючого покоління: втеча з дому, крадіжки, випадки фізичного

та сексуального насильства, жорстоке поводження з людьми та тваринами, суїцидальна поведінка тощо. У підлітковому віці відбувається активне становлення особистості, тому важливо приділяти увагу поведінці дитини, її спілкуванню з оточуючими, не допускаючи закріплення негативних рис характеру та соціально-неприйнятної поведінки [27]. Проблема агресивних проявів підлітків одна із значущих у сучасній психології та педагогіці. Збільшилася кількість дітей з ознаками агресивної поведінки, з'явилися нові види. Впоратися з агресивною поведінкою підлітка, зменшити частоту її проявів можна за допомогою цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, навчаючи підлітків соціально-прийнятним способам вираження негативних емоцій, способів контролю за своєю поведінкою [44]. Такі навички корисні підліткам які часто бувають дратівливими, запальними, агресивними і ще не можуть достатньо контролювати свої емоції та поведінку, виходячи зі специфіки вікових особливостей.

На сьогоднішній день у школах проводиться робота з профілактики та зниження агресивності підлітків, має місце пошук нових форм та технологій роботи, які були б цікаві самим підліткам. Інтерактивні технології передбачають включення підлітків у спільну діяльність із педагогом (психологом), дітей один з одним за певними правилами з опорою на принципи взаємодії та активності. Профілактика агресивної поведінки підлітків з використанням інтерактивних технологій має високий потенціал, оскільки підлітки активно взаємодіють один з одним, навчаються краще розуміти інших, враховувати їх індивідуальні особливості, узгоджувати свою поведінку з поведінкою співрозмовника, враховувати різні фактори, що впливають на взаємодію з іншими. Вчені до особливостей застосування інтерактивних засобів відносять врахування індивідуальних особливостей, включення у різні види діяльності, наявність зворотнього зв'язку та інше. Автори звертають увагу, що при організації корекційно-розвиваючої роботи, актуально приділяти увагу формуванню комунікативних навичок, навичок конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях тощо; формуванню адекватної самооцінки та рівня

домагань, розвитку об’єктивного ставлення до результатів своєї діяльності та ін. [16].

Проблема агресивної поведінки потребує вирішення через використання різних технологій роботи, в тому числі через активізацію просвітницької роботи з батьками, їх включенням до спортивно-оздоровчих, творчих заходів, дитячих занять, батьківських шкіл, використання у роботі зі школярами тренінговий, ігровий, клубний формати, залучення зовнішніх профільних консультантів, проведення конференцій, круглих столів тощо [26; 30].

Отже, пропонуємо профілактичну програму спрямовану на навчання підлітків прийнятним способам вираження своїх емоцій, гніву, негативних почуттів; зниження схильності до вербальної та фізичної агресії, ворожої установки, агресивних емоцій та дій, ступеня та рівня агресивної поведінки у підлітків; сприяння освоєнню підлітками навичками взаємодії з оточуючими. Програма включає три блоки.

Перший блок – інформаційно-просвітницький спрямований на попередження та подолання агресивної, конфліктної поведінки учасників програми.

Другий блок – тренінговий формат, що включає вправи, спрямовані на корекцію та розвиток знань про позитивні та негативні сторони агресії, формування у підлітків здатності аналізувати та адекватно оцінювати свій стан, навчання способам безпечної розрядки агресії.

Третій блок – проектно-ігровий передбачає розрядку негативних емоцій, взаємодію у групі.

Проілюструємо зміст першого блоку: інтерактивні лекції «Агресія під контролем», «Як протистояти агресії», інтерактивні семінари «Злість та агресія в нашому житті», «Як жити в гармонії з собою та іншими», бесіда з батьками «Світ очима агресивного підлітка» , «Взаємини у сім’ї – відбиток у дитині» та інші.

Підсумком роботи виступає організація консультацій.

Другий блок включає такі інтерактивні технології: мозковий штурм «Як жити без агресії», «Беремо агресію під контроль», кейс-технології «Давай проаналізуємо», «Складний вибір», вправи з елементами синектики «Проганяючи агресію», асоціацій «Агресія чи радість «, майстер-клас «Давайте жити дружно», заняття з елементами тренінгу, арт-терапії «Музичні каракулі», «Дитячий музичний ансамбль», «Театрально-психологічна студія» та інше.

За підсумками роботи використовується «відкритий мікрофон».

Третій блок включає рольову гру «Вибери себе», «Як придушити агресію», творчий квест, спрямований на включення учнів у різні види дозвільної діяльності, ділові ігри «Культура спілкування», «Шляхи вирішення конфліктних ситуацій», організацію дитячо-батьківських занять «Конфлікт та способи їх усунення», проектування заходів із класними керівниками по роботі з агресивними підлітками та ін.

Підсумком роботи виступає круглий стіл з обговорення міфів сучасних підлітків про агресивну поведінку: «Мені всі винні… А я – нікому», «У цьому світі головне враховувати лише свою думку», «Гроші відмикають усі двері», «На добро відповідати добром – справа кожного, на зло добром – справа відважного» та ін.

Педагог, психолог, батьки в жодному разі не повинні ігнорувати агресивну поведінку підлітків, а надати їм своєчасну допомогу, проводити цілеспрямовану роботу з профілактики та зниження агресивної поведінки. Слід враховувати не лише самі прояви агресії підлітків, а й враховувати індивідуальні особливості (риси характеру, особливості особистості та індивідуальності, схильності та інтереси тощо), що дозволить розібратися в причинах агресивної поведінки підлітка, підібрати необхідні методи, форми та технології роботи і, більш ефективно вирішувати завдання зниження агресивності [17]. Важливо донести до підлітків, що їхня агресивна поведінка за своєю суттю найчастіше є деструктивною поведінкою, яка не схвалюється у суспільстві. З цієї причини підлітки, які демонструють таку поведінку, частіше

не можуть вибудувати нормальних взаємин з іншими та зайняти певне місце у суспільстві (у групі, класі).

Використання інтерактивних технологій у профілактиці агресивної поведінки передбачає навчання підлітка прийнятним способам вираження гніву, навичкам конструктивного спілкування, прийомам самоконтролю над своєю поведінкою та агресією. При цьому важливо використовувати як пріоритетні такі методи, форми та технології роботи з агресивними підлітками, які б привертали їх увагу, були для них цікавими. Тільки в цьому випадку робота з профілактики та корекції агресивної поведінки буде успішною та ефективною, дозволить досягти намічених результатів.

Доцільно залучати до роботи батьків підлітків, педагогів, класних керівників, що дозволяє забезпечити системний та комплексний характер профілактичної та корекційної роботи.

Оскільки досить часто агресорами є діти із неблагополучних сімей, слід конструктивно взаємодіяти з батьками підлітків, обговорювати з ними причини агресивної поведінки їхньої дитини, опрацьовувати проблемну ситуацію, намічати конкретні шляхи вирішення. Це дозволить вирішити проблему комплексно (родина та школа), що важливо в контексті підліткової агресії, коли підліток виявляється не здатним самостійно впоратися з проблемою [47].

Вивчення особливостей проявів агресивності серед підлітків дозволить своєчасно реагувати на проблему, планувати цілеспрямовану роботу зі зниження агресивності. Для цього використовується анкетування, тестування, опитування самих підлітків, класних керівників, батьків. причини, виявити агресорів та тих, на кого спрямовані їх дії. Саме системність роботи покликана допомогти психологу оцінити ситуацію, масштаби агресивних дій та проаналізувати їх причини, виявити агресорів і тих, на кого спрямовані їх дії. Заходи щодо профілактики можуть бути різними, наприклад, обговорення причин агресивної поведінки, бесіди зі школярами, групові заняття, у яких самі підлітки можуть брати активну участь. У ході такої роботи у підлітків формується уявлення про агресивну поведінку як про негативне, соціально

несхвалене явище, засвоюються нові соціально-прийнятні моделі поведінки, розвиваються навички вираження негативних емоцій, здатності до управління та контролю за своїм емоційним станом тощо.

Оскільки причини та фактори агресивної поведінки підлітків найрізноманітніші – робота має бути багатозадачною – становлення сприятливих взаємин у сім'ї, у колективі однолітків, розуміння та прийняття підлітком себе та своєї індивідуальності, розвиток схильностей, формування здатності справлятися з труднощами, діяти в ситуації невизначеності та ризику та ін.

Заслуговує на увагу робота над розвитком якостей характеру та рис особистості, які сприяли б «відходу» підлітка від агресивної поведінки: емпатії, здатності до співчуття та співпереживання, поставити себе на місце іншого, поважне ставлення до думок, почуттів та індивідуальності іншої людини і т.д. Це особливо важливо в контексті проблеми агресивності підлітків, оскільки найчастіше агресивний підліток просто не розуміє, як його дії впливають на його «жертву», на її почуття, переживання та навіть здоров'я [36].

У рамках профілактики агресивності ефективна робота серед підлітків над створенням сприятливої психологічної атмосфери, фізичної та психологічної безпеки, підтримкою довірчих взаємовідносин підлітків з педагогами та класним керівником, батьками, що особливо важливо у віці, коли авторитет вчителя змінюється авторитетом однолітка.

Таким чином, ключову роль у запобіганні та корекції агресивної поведінки підлітків відіграє сім'я, батьки та найближче оточення. Але величезний внесок можуть зробити педагоги та психологи, які проводять профілактичну роботу з підлітком.

Проведене дослідження дозволило сформулювати рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків:

1. Розвиток емоційної саморегуляції.

Навчання управлінню емоціями. Важливо навчити підлітків розпізнавати свої емоції та використовувати стратегії для їхнього контролювання, зокрема

методи релаксації, дихальні вправи або техніки «часу для себе».

Психологічна підтримка. Організація психологічних тренінгів або групових занять, де підлітки можуть відкрито обговорювати свої почуття, навчитися виражати агресію конструктивно через мистецтво, музику або спорт.

2. Підтримка здорових міжособистісних стосунків.

Навчання вирішенню конфліктів. Заняття для підлітків щодо мирного вирішення конфліктів, вміння слухати інших і знаходити компроміси без насильства.

Розвиток навичок емпатії. Програми, що сприяють розвитку співчуття та розуміння емоцій і потреб інших людей, можуть допомогти знизити рівень агресії.

Створення сприятливого середовища в школі та вдома. Важливо створювати умови, в яких підлітки можуть взаємодіяти без конфліктів і насильства, як у навчальному закладі, так і в родині.

3. Забезпечення соціальної підтримки.

Посилення соціальної підтримки. Підтримка з боку сім'ї, друзів, вчителів та соціальних працівників має великий вплив на профілактику агресії. Регулярне спілкування і підтримка з боку значущих дорослих можуть зменшити рівень агресії.

Групи підтримки. Організація груп підтримки для підлітків, де вони можуть обмінюватися досвідом, обговорювати свої проблеми, почуття, переживання в безпечному і підтримуючому середовищі.

4. Залучення до конструктивної діяльності.

Залучення до спорту та фізичної активності. Спортивні заходи і активний відпочинок допомагають підліткам виплеснути енергію та зменшити агресивні прояви. Командні види спорту сприяють розвитку співпраці і взаємопідтримки.

Розвиток творчих здібностей. Мистецтво, музика, театральні гуртки чи інші форми творчості можуть стати важливим каналом для вираження емоцій і зменшення агресії.

5. Робота з родинами підлітків.

Підтримка сімейних відносин. Батьки повинні бути залучені до процесу виховання, підтримувати здорове середовище в сім'ї, де панує розуміння, взаємоповага і емоційна близькість.

Навчання батьків методам виховання без агресії. Батьки повинні розуміти, як важливо використовувати позитивні методи виховання (підтримка, заохочення, конструктивні зауваження та ін.), а не покарання чи агресивну поведінку.

Консультації для батьків. У разі наявності проблем з поведінкою підлітка необхідно залучати фахівців (психологів, соціальних працівників) для проведення консультацій і навчання батьків методам підтримки.

6. Психологічна просвіта та профілактика насильства.

Просвітницькі програми в школах. Проведення регулярних уроків на тему агресії, насильства, моральних норм і прав людини. Підлітки повинні бути обізнані про наслідки агресії та насильства.

Рольова гра та тренінги на тему конструктивного спілкування. Програми, які навчають підлітків, як розв'язувати проблеми без застосування насильства і як правильно реагувати в складних ситуаціях.

7. Робота зі стилями взаємодії.

Індивідуальні психологічні консультації. Підлітки, які мають схильність до агресії, можуть потребувати індивідуальних консультацій з психологом, щоб визначити причини своєї агресивності і навчитися конструктивно виражати свої почуття.

Навчання здоровим стилям взаємодії. Важливо формувати у підлітків здорові стилі взаємодії (доброзичливість, альтруїзм, співпраця), що допомагають знизити агресію в стосунках.

Отже, ефективна профілактика агресивної поведінки серед підлітків потребує комплексного підходу, який включає роботу з емоційною саморегуляцією, розвиток соціальної підтримки, підтримку здорових міжособистісних стосунків і залучення до конструктивної діяльності.

Співпраця між школою, батьками та соціальними службами є важливою для створення здорового середовища, в якому підлітки можуть зростати без насильства та агресії.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичне узагальнення і експериментальне дослідження особливостей прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків. Отримані в ході дослідження результати дали змогу сформулювати такі висновки:

1. У процесі теоретичного аналізу поняття агресивності встановлено, що цей феномен має багатогранний характер і різноманітні прояви, які залежать від контексту, мотивації та індивідуальних особливостей особистості. Агресивність розглядається в психологічній літературі як складний емоційний та поведінковий феномен, що може бути спрямований на захист, самоствердження або заподіяння шкоди.

Виділено основні форми агресивності, такі як фізична (поведінка, спрямована на фізичне завдання шкоди іншій особі чи об’єкту), вербальна (словесні прояви ворожості, такі як образи, погрози чи глузування), ворожа (виникає внаслідок емоційного збудження), непряма, (дії, що завуальовано завдають шкоди, наприклад, чутки чи соціальна ізоляція), інструментальна (спрямована на досягнення певної мети, без відкритої емоційної ворожості), навмисна (свідомі дії, спрямовані на нанесення шкоди іншій людині або її майну).

2. У ході аналізу вікових та психологічних особливостей підлітків встановлено, що цей період розвитку характеризується інтенсивними фізіологічними, емоційними та соціальними змінами, які значною мірою впливають на поведінку, включаючи схильність до агресивності.

Підлітковий вік є перехідним етапом між дитинством і дорослістю, коли відбувається формування самосвідомості, зростає потреба у самоствердженні та незалежності. Ці зміни нерідко супроводжуються емоційною нестабільністю, зниженням самоконтролю, імпульсивністю, що може сприяти проявам агресії.

У підлітків загострюється сприйняття власного «Я», виникає потреба визнання серед однолітків, що іноді викликає конфлікти й агресивну поведінку.

Емоційна нестабільність підлітків пов’язана з інтенсивними фізіологічними змінами, зокрема гормональними перебудовами, які впливають на настрій, рівень збудливості та реакції на зовнішні подразники. Це часто проявляється у підвищеній чутливості до критики, схильності до різких змін настрою та нездатності ефективно регулювати власні емоції. Крім того, у підлітковому віці відбувається активний розвиток когнітивних процесів, таких як абстрактне мислення, здатність до аналізу та прогнозування. Однак недостатня зрілість цих процесів може ускладнювати усвідомлення наслідків власної агресивної поведінки.

3. Визначено, що агресивна поведінка підлітків обумовлена поєднанням внутрішніх і зовнішніх чинників.

До зовнішніх чинників віднесено соціальне середовище, сімейні умови, шкільний клімат та вплив медіа. Недолік підтримки в родині або шкільні конфлікти, зокрема булінг, сприяють ізольованості, що може провокувати агресивні реакції. Медіа та соціальні мережі формують толерантність до насильства, спотворюючи уявлення про прийнятність агресії.

Внутрішні чинники включають біологічні (генетичні особливості, гормональні зміни), емоційно-психологічні (імпульсивність, емоційна нестабільність, дефіцит емпатії) та особистісні (низький самоконтроль, когнітивні схильності до інтерпретації нейтральних ситуацій як провокаційних).

Таким чином, чинники агресивної поведінки підлітків утворюють складну систему взаємодії зовнішніх впливів і внутрішніх особливостей, що підкреслює необхідність комплексного підходу до аналізу цього феномену.

4. В ході емпіричного дослідження за допомогою методик Басса-Даркі, Т. Лірі та анкети соціальної підтримки вивчено особливості прояву агресивності в міжособистісних стосунках підлітків.

Встановлено, що агресивність підлітків значною мірою залежить від рівня соціальної підтримки та типу міжособистісних стосунків. Зокрема, підлітки з високим рівнем агресії, особливо фізичної та вербальної, демонструють значно нижчий рівень соціальної підтримки. Це може бути пов’язано з труднощами в установленні гармонійних стосунків із однолітками та оточенням.

Результати дослідження показали, що високий рівень агресії корелює з більшими труднощами в міжособистісних стосунках. Підлітки з вираженими конфліктними стилями взаємодії мали значні проблеми в соціальній адаптації та більш виражені проблеми у взаємодії з оточуючими. Це підкріплюється даними, які показують, що відсутність соціальної підтримки є фактором, що підвищує рівень агресії та егоїзму серед підлітків.

Водночас, підлітки, які мають високий рівень соціальної підтримки, демонструють значно нижчі показники агресивності та більш гармонійні міжособистісні стосунки. У таких підлітків спостерігається вищий рівень дружелюбності та альтруїзму, що підтверджує позитивний вплив соціальної підтримки на розвиток конструктивних форм поведінки.

Отже, відсутність належної соціальної підтримки сприяє розвитку агресивних проявів, ускладнює міжособистісні стосунки і може призвести до негативних наслідків у розвитку підлітків.

5. Розроблено рекомендації для педагогів, психологів та батьків, спрямовані на профілактику агресії серед підлітків. Основними напрямами є підвищення рівня соціальної підтримки, формування позитивного емоційного клімату, розвиток навичок самоконтролю та ефективного спілкування, а також впровадження превентивних заходів для зменшення впливу негативних чинників.

Отже, результати дослідження довели, що прояви агресивності у міжособистісних стосунках підлітків обумовлені низкою соціально-психологічних чинників, зокрема поєднанням індивідуальних особливостей особистості та соціальної підтримки, причому низький рівень підтримки та конфліктні стилі взаємодії корелюють із підвищеними проявами агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ансімов В. В. Характеристика змісту агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Науковий пошук молодих дослідників*. 2020. № 6. С. 6-15.

2. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Соціологія.* 2013. Т. 225, вип. 213. С. 111-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_25.

3. Барановська, М. В., Гуріна, З. В. Психологічні чинники впливу агресії у підлітків. *Перспективи розвитку сучасної психології*. 2021. № 9. С. 13-18.

4. Брецко І. І., Буртин М. І., Бучмей І. І. Вплив стосунків у сім'ї на агресивність у дітей. *Становлення особистості професіонала у постковідному просторі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Мукачево 12-13 трав. 2022 р.). Мукачево, 2022. С. 26-28.

5. Будіянський М. Ф. Особливості прояву агресивності в підлітків. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 36-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_3_12.

6. Вакуліч Т. М., Дубашидзе Н. М. Особистісні психологічні чинники агресивності у підлітковому віці. *Психологія*. URL: http://medpsyhology.pp.ua/ osobistisni-psikhologichni-chinniki.

7. Васильєва А. В. Особливості міжособистісних відносин підлітків з однолітками як умова їх особистісного розвитку. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018 . Вип.VIII. С. 192-198.

8. Вовканич М. Д. Соціально-психологічні особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота*. 2012. Вип. 24. С. 34-36.

9. Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 294-296. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/05_04_2019/pdf/93.pdf.

10. Гернешій М. В. Психологічні особливості самооцінки у підлітковому віці. *Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки*. 2023. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/52103/1/Гернешій.pdf.

11. Гребенюк М. О. Історія психологічного дослідження поняття агресії. *Актуальні проблеми юридичної психології*. 2015. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/670903bc-9eeb-4b89-acca-b087848be2c0/content.

12. Гуляс І. А., Штефуник Н. С. Агресивність у контексті спілкування підлітків. *Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі* : матеріали всеукр. наук.-практ. семінару (м Київ, 27 лист., 2018 р.). Київ, 2018. С. 50-52.

13. Данилюк А. Конрад Лоренц: концепція вродженої людської агресивності. *Філософська думка*. 2005. № 3. С. 78-102.

14. Динаміка розвитку інтелектуальних здібностей обдарованої особистості у підлітковому віці : монографія / О. Ю. Буров та ін. Київ : ТОВ «Інфосистем», 2012. 258 с.

15. Дідик Н. М. Особливості соціально-психологічного розвитку підлітків як детермінанта підвищеного рівня їх конфліктності. *Особистість і суспільство : методологія та практика сучасної психології*. 2022. URL: https://www.inforum.in.ua/conferences/15/22/138.

16. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 1. С. 108-117.

17. Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації. Полтава : ПОІППО, 2011. 80 с.

18. Зінченко Д. С. Аналіз стану соціально-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків. *Науковий пошук молодих дослідників*. 2020. № 6. С. 32-39.

19. Іванова В. В. Прояви агресивності у підлітковому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 5-16.

20. Качмар О. В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій : дис. … д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 2017. 539 с.

21. Кендзьор П. І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика) : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2017. 504 с.

22. Киричук Г. Асоціальна поведінка підлітків (агресивність у підлітків). *Психологічна газета*. 2005. № 7. С. 16-17.

23. Краєва О. А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 7. С. 310-321.

24. Кременчуцька М. К., Жиліч Н. Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2023. № 3. С.13-19.

25. Легка Н. Проблема міжособистісних взаємовідносин підлітка. *Актуальні тенденції розвитку світової психологічної практики* : матеріали І Міжнар. конф. молодих вчених (м. Кривий Ріг, 17-18 квіт. 2014 р.). Кривий Ріг, 2014. С. 104-105.

26. Лобач О. О. Виховання культури емоцій як умова профілактики агресивності школярів. *Вісник Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка*. *Педагогічні науки*. 1999. Вип. 1 (5). URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3419/1/Lobach6.pdf.

27. Лящ О. П. Концептуальна модель психологічної профілактики агресивних проявів. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку і формування*

особистості людей з особливими потребами. 2020. № 4. С. 252–257. URL: https://ap.uu.edu.ua/article/577.

28. Мазоха І. С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. *Наука і освіта*. 2011. № 1. С. 59-62. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf.

29. Мачуська І. Міжособистісне спілкування підлітків: методичні рекомендації. *Шкільний Світ*. 2007. № 17. С. 2-11.

30. Мельниченко В. Є. Формування саморегуляції агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку : дис. … канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2016. 190 с.

31. Михайлинин У. Б., Шігімага Д. В. Підходи до пояснення феномену агресивної поведінки в різних теоретичних школах. *Psychology innovative approaches to solving scientific problems*. URL:. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/51716/1/Innovative-approaches-to-solving-scientific-problems%20%281%29.pdf

32. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2013. 239 с.

33. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 216 с.

34. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. 2013. Вип 10 (91). С. 211-216. URL: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/44_4.pdf.

35. Напиральська О. І. Вплив засобів масової комунікації на агресивну поведінку молоді через показ актів насильства і жорстокості. *Держава та регіони. Право*. 2009. № 3. С. 121-125.

36. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 2 (38). С. 90-96.

37. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 44. С. 88-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2017_44_10.

38. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 376 с.

39. Попелюшко Р. Теоретичний аналіз впливу життєвих обставин на прояви агресивної поведінки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки*. 2023. Вип. 21 (66). С. 61-69.

40. Психологічний словник / уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова. Київ : Науковий світ, 2007. 336 с.

41. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці : навч. посіб. / Н.О. Гончарова та ін. Полтава : Астрая, 2018. 342 с.

42. Руденко Л. М. Особливості агресивної поведінки розумово відсталих дітей : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 323 с.

43. Самарай Л. В. Поняття та зміст агресії. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 306-309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2011_7_77.

44. Сергеєва К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : дис. … канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2016. 368 с.

45. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

46. Спориш Т. Ф. Особливості агресивної поведінки осіб підліткового віку. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості*. 2024. URL: https://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/19394.

47. Суржан Т. О. Напрями соціально-педагогічної роботи з корекції девіантної поведінки учнів закладу загальної середньої освіти. *Науковий пошук молодих дослідників*. 2020. № 6. С. 154-160.

48. Тімошенко В. І. Агресивна поведінка : її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6 (164). С. 55-63.

49. Токарева Н. М., Шамне А. В. Основи вікової психології : навч.-метод. посіб. Кривий Ріг : Тов ВНП «Інтерсервіс», 2013. 283 с.

50. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг : Тов ВНП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.

51. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 1 (13). С. 184-188.

52. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні : монографія / Т. К. Окушко, та ін. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 318 с.

53. Чебикін О., Косьянова О., Волошина І. Дослідження агресивності зі ставленням до свого і чужого обману в підлітковому віці. *Science and Education*. 2019. № 3. С. 14-20.

54. Чорнописька В. Агресія як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2023. № 2 (38). С. 125-130.

55. Шевченко В., Оганян А. Захисні механізми психіки та їх взаємозв'язок з формами агресивної поведінки. *Взаємозв'язок захисних механізмів психіки та форм агресивної поведінки*. 2016. № 1 (16). С. 235-239.

56. Шевченко С. В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 180-183. URL: http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2018/37.pdf.

57. Bandura A. Aggression : Social learning analysis. URL: https://www.academia.edu/40055016/AGGRESSION_a_social_learning_analysis.

58. Berkowitz L. A cognitive-neoassociation theory of aggression. *Handbook of Theories of Social Psychology*. 2012. 99-118.

59. Buss A. H. The psychology of aggression. New York : Wiley, 1961. 307 p.

60. Dollard J. L., Miller D. G. Frustration and Aggression. New Haven : [w. r.], 1939. 387 p

61. Feshbach S. The Function of Aggression and Regulation of Aggressive Drive. *Psychological Rewiew*. 1977. № 71. P. 119-124.

62. Horney K. The Nevrotic Personalityy of Our Time. New York : W. W. Norton & Company, 1936. 289 p.

63. Kaufmann H. Aggression and Altruism. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. 143 p.

64. Zilmann D. Hostility and aggression. New York : Psychology Press, 1983. 361 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для оцінки рівня соціальної підтримки підлітків

Мета: виявити рівень підтримки, яку підлітки отримують від різних соціальних джерел: сім'ї, друзів, однолітків, учителів.

Шановний учаснику! Ця анкета допоможе дізнатися, наскільки важливу роль відіграють соціальні взаємини у твоєму житті. Будь ласка, відповідай чесно на запитання. Результати залишаться конфіденційними.

Блок «Підтримка з боку сім'ї».

1. Чи можеш ти звернутися до батьків за допомогою у складній ситуації?

Так, завжди.

Іноді.

Ніколи.

2. Чи розповідаєш ти батькам про свої проблеми?

Завжди.

Лише іноді.

Ніколи.

3. Чи відчуваєш ти підтримку від батьків у навчанні?

Завжди.

Рідко.

Ніколи.

4. Чи обговорюють твої батьки з тобою плани на майбутнє?

Так, регулярно.

Іноді.

Ні, не обговорюють.

Блок «Підтримка з боку друзів та однолітків».

5. Чи маєш ти друзів, з якими можеш поділитися своїми переживаннями?

Так.

Іноді.

Ні.

6. Чи допомагають тобі друзі у складних ситуаціях?

Завжди.

Іноді.

Ніколи.

7. Як часто ти отримуєш підтримку від своїх однолітків у школі?

Постійно.

Рідко.

Ніколи.

8. Чи є у тебе друзі, які підтримують твої інтереси та захоплення?

Так.

Частково.

Ні.

Блок «Підтримка з боку вчителів».

9. Чи звертаєшся ти до вчителів за порадою у разі труднощів?

Так, завжди.

Іноді.

Ніколи.

10. Чи відчуваєш ти, що вчителі поважають твою думку?

Завжди.

Рідко.

Ніколи.

11. Чи отримуєш ти від вчителів заохочення за свої успіхи?

Постійно.

Рідко.

Ніколи.

12. Чи відчуваєш ти підтримку з боку класного керівника?

Завжди.

Рідко.

Ніколи.

Блок «Загальний рівень соціальної підтримки».

13. Як ти оцінюєш загальний рівень підтримки, яку отримуєш від оточуючих?

Дуже високий.

Середній.

Низький.

14. Чи впливає підтримка оточуючих на твою впевненість у собі?

Так, значно впливає.

Частково впливає.

Не впливає.

15. Чи вважаєш ти, що відсутність підтримки може викликати у тебе негативні емоції?

Так.

Іноді.

Ні.

За отриманими результатами визначаються рівні підтримки за кожним блоком: високий, середній та низький.